

CAHİLEYE DÖNEMİNDE MALİ YÜKÜMLÜLÜKLER VE BUNLARIN KUR'ÂN'DAKİ YANSIMALARI

Emrah DİNDİ*

ÖZ

Bu makalede cahiliye Araplarında ziraî, ticarî, dinî, içtimaî ve siyasi vergiler ve bu vergilerin kavram ve form olarak Kur'ân'daki malî tasarruflarla diyalektik ilişkisi ele alınmıştır. Kur'ân'ın İslam öncesi cahiliye dönemi tasavvur ve teamüllerini tamamen ortadan kaldırıp ibdâ' ve icad mahiyetinde sil baştan hükümler mi getirdiği yoksa vakiaya, 7. yüzyıl Arap kültür havzası rengine muvafık ve mutabık hükümler mi inşa ettiği sorunu sınırlı bir alanda irdelemiştir. Öte yandan gerek klasik geleneğimizde gerekse de son bir buçuk asırda yerli ve yabancı bazı araştırmacılar tarafından Kur'ân'ın cahiliye dönemine ait bir takım tasavvur ve teamülleri ihtiva ettiğine dair ileri sürülen hipotez, Kur'ân'ın malî tasarrufları özelinde tayin ve tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada önce cahiliye dönemine ait vergilerle ilgili verileri elde etmek, bunların analizlerini yapmak ve daha sonra Kur'ân'daki malî yükümlülüklerle diyalektik ilişkisini ortaya koymak ve bir senteze ulaşmak şeklinde bir yol ve usûl takip edilmiştir. Takip edilen bu usûl neticesinde Kur'ân'ın söz konusu bu vergilerinin İslam öncesi Güney, Kuzey ve Hicaz Araplarında hatta daha kadim toplumlarda yer alan köklü nizamlar olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cahiliye, Haraç, Öşür, Cizye, Zekât, Kur'ân
**FINANCIAL LIABILITIES DURING THE JAHILIYYAH AND
THEIR REFLECTIONS IN THE QURAN**

ABSTRACT

In this review, the agricultural, commercial, religious, social and political taxes during the Jahiliyyah in Arabs, and their dialectic relations with financial regulations as a concept and form in the Quran are examined. The issue of whether the Quran brought new regulations in terms of creation and invention new laws by terminating the considerations and practices of the Jahiliyyah, the pre-Islamic Era before the Quran, or established laws, which complied with the 7th Century Arabian cultural basin, onto the existing situation, has been investigated in a limited manner in the literature. On the other hand, the hypothesis put forward by some local or foreign authors both in our classical tradition and in the past one and a half century claiming that the Quran included some considerations and practices of the Jahiliyyah has been defined and determined in a manner that is specific to the financial regulations of the Quran. The methodology in the study has been in the form of obtaining the data on the taxes during the Jahiliyyah, analyzing

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniv. İlahiyat Fak. Temel İsl. Bil. Tefsir Anabilim Dalı, emrahdindi@sinop.edu.tr

them, investigating their dialectic relations with financial liabilities in the Quran; and finally, concluding to a synthesis. As a result of this methodology, it has been concluded that these taxes that are expressed in the Quran are the long-established regulations that existed in the Pre-Islamic Era in Southern, Northern and Hejaz Arabs, and even in more ancient societies.

Key Words: Jahiliyyah, Exaction, Tithe, Poll Tax (Jizya), Alms (Zakat), The Quran.

GİRİŞ

Kur'an'ın malî yükümlülüklerinin cahiliye Arap tasavvur ve uygulamalarıyla diyalektik ilişkisini ifade eden bir makaleyi neden yazma gereği duyduğumuzu ifade eden pek çok sebep ve sorun söz konusudur:

Öncelikli ve genel olarak ilahi vahiyler, içinde teşekkül ettikleri zaman ve mekân koşullarından, insanî kültür ve eylemlerden gerçekten bağımsız mıdır değil midir? Dolayısıyla özelde de Kur'an, kendi döneminin tarihî ve kültürel şartlarından izler taşımakta mıdır. İnanç, ibadet ve muamelat gibi bütün alanlarında, ihbarî ve inşaî ifadelerinde içinde teşekkül ettiği cahiliye çağına ait tasavvur ve teamüllerden, âdât ve tekâlitte gerçekten bağımsız mıdır? Geleneğimizde Taberî, Kaffal eş-Şâsî, Kurtubî, Şâtibî ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî gibi klasik İslam âlimlerinin ve Mutezilenin, Kur'an idelerinin ve ahkâmının, vakiya ve o günkü Arapların bildikleri ve uygulayageldikleri âdetlerle, istihlaklarla diyalektik ilişkisinin varlığını teslimleri¹ ve aynı şekilde XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı İslam müceddidlerinin ve müsteşriklerin Kur'an'ın, cahiliye çağına ve kendi dönemine ait ahkâm içerdüğünü ve vakiya mutabık olduğunu, ileri sürmüş olmaları² ne ifa-

- 1 Bu makalede klasik kaynaklar, bilgiye erişim kolaylığı sağlamasından dolayı Mektebetu's-Şâmile 3. 36 sürümünden verilmiştir. Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Gâlib el-Âmilî Ebû Cafer et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, (Tah. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetu'r-Risâle, 1. Bsk., yy. 2000, c. X, s. 451; c. XV, s. 364, 481; c. XXIV, s. 152, 373; Ebû Bekr Muhammed b. 'Ali b. İsmâil b. eş-Şâsî el-Kaffâl, *Mehâsinu's-Şeri'a fi Furû'i's-Şâfi'iyye*, (Tah. Muhammed Ali Samak), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007, s. 38, 214, 241, 403, 553, 557, 563; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah Şemsüddin el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, (Tah. Ahmed el-Berdûni-İbrâhîm Atfeiys), Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire 1964, c. V, s. 119; c. IX, s. 154; c. XV, s. 132; c. XVII, s. 192; Ebû İshâk eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât*, (Trc. Mehmed Erdoğan), İz Yay., İstanbul 1990, c. II, s. 65, 67, 76-77, 79, 83; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâligâ*, (Çev. Mehmet Erdoğan), İz Yay., İstanbul 1994, c. I, s. 332-340; Mutezilenin, Kur'an'ın anlam ve ahkâmının Arapların dillerine, hal ve durumlarına, onların istihlaklarına göre indirilmiş Arabî bir Kur'an (Kur'ânen Arabiyyen) olduğu iddiası konusunda bkz. Ra'd, 13/37; Zümer 39/27-28; Fussilet, 41/3; Zuhruf, 42/3; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyin Fahrüddin er-Râzî, *Meftâhu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 3. Bsk., Beyrut 1420, c. XVIII, s. 416; c. XIX, s. 49; c. XXVI, s. 449; c. XXVII, s. 538, 617; Emrah Dindi, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri (Muâmelât Örneği)*, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Ün., İstanbul 2014, s. 19, 58.
- 2 Yerli, yabancı Müslüman araştırmacıların ve müsteşriklerin bu düşünceleri hakkında geniş bilgi için bkz. Dindi, *a.g.e.*, s. 20, 58-60.

de ediyor? Bu düşünceler vakî midir, gerçekten nitelikli bir şekilde temellendirilmiş midir, yoksa içi boş hipotezler olarak mı kalmıştır? Diğer yandan bu düşünceler karşısında çağdaş seleflerin ileri sürdüğü gibi, Kur'an'ın her harf ve ifadesi bütün zaman ve mekânlarda geçerli, ezeli, aşkın, evrensel ilkeler midir, değilse Kur'an'ın vakiiliğini kabul etmek, onu tarihin çöplüğüne atmak yahut tarihe mahkûm etmek anlamına mı gelmektedir, onun ezeli ilahî kelimelerle oluşuyla tarihe ait öğeler içermesi birbiriyle çelişmekte midir?

İşte gerek klasik geçmişimizde gerekse de çağımız akademik çevrelerde, Kur'an'ın ahkâm ve ifadelerine ilişkin bütün bu soru(n)lar, cevaplanması ve çözümlenmesi beklenen ciddi bir problem teşkil etmektedir. Elbetteki bu konuda ilk kalem tutacak yahut söz söyleyecek olan biz değiliz. Gerek kadim geçmişimizde “şer'u men kablenâ” alt başlığı altında yahut yazmış oldukları kitapların satır aralarında gerekse de asrımızda Arap ve Türk dünyasında “*Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*”, “*el-Arabu kable'l-İslâm*”, “*Hadaratu'l-Arab kable'l-İslâm*”, “*Târîhu'l-Arabî'l-Kadîm*”, “*İslam öncesi...*”, “*Cahiliye çağı/dönemi...*”³ başlıkları altında yapılan çalışmalarda Kur'an ahkâmının cahiliyedeki kökeniyle ilgili yer yer atıf ve işaretlerde bulunulmuştur. Nevar ki ne bir kitap ne de bir makale olarak cahiliyedeki bütün bu vergilerin Kur'an ahkâmıyla ilişkisini irdeleyen müstakil bir çalışmaya şu ana kadar rastlamış değiliz. O bakımdan bu yönüyle çalışmamız özgün bir niteliğe sahiptir. İşte biz bu çalışmamızda Kur'an'ın, kendi çağındaki Arapların ve Ehl-i Kitabın bildikleri ve uygulayageldikleri âdetler türünden hükümler bina edip etmediğine dair gerek klasik İslam âlimlerinin “şer'u men kablenâ” gerekse bazı İslam bilginlerinin ileri sürdükleri “İslam'ın Arap kültürü üzerine bina olunduğu” şeklinde son asırda Arap dünyasındaki söylemlerin doğru olup olmadığını test etmek için, gerekse de Kur'an'ın, ezeli olduğunu, indiği toplum kültüründen ve vakiadan tamamen bağımsız hükümler bina ettiğini galibiyetle ileri süren sünî paradigmayı tayin ve tahkik etmek için haraç, öşür, zekât, sadaka, rifâde ve cizye gibi Kur'an'ın malî ahkâmını nazil olduğu cahiliye çağı Arap toplumunun müdevven örf, âdet ve ahkâm havzasında okumayı zorunlu gördük.

Makalenin ilim dünyasına katkısının ne olacağı, bu alanda hangi boşluğu dolduracağı da merak konusudur. Elbetteki Kur'an'ın ziraî, ticarî (öşür-haraç), dinî (zekât-sadaka) ve siyasî (cizye) vergilerinin, cahiliye Arap âdât ve tekâlidıyla ilişkisinin olup olmadığının ortaya konması aynı zamanda onun nasıl bir yöntemle yorumlanması (tefsir) sorunsalını da beraberinde getirmektedir. O bakımdan bizim bu makalemizin, bin dört yüz küsur yıldır galibiyetle uygulanan,

3 Cahiliye ile ilgili ülkemizdeki çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Dindi, *a.g.e.*, s. 6-8.

Kur'ân'ı, tarihî ortamından bağımsız sadece harf, kelime, terkip vb. literal ifadelerinde sıkışmış bir tefsir metodunu mu, yoksa onu nazil olduğu dinamik tarih içinde, doğduğu toplum ve coğrafi yapının yaşıyan kültüründe okumayı önceleyen bir yorumlama/diyalektik yöntemi mi tercih etmemiz noktasında, mevcut belirsizliğin çözülmesine katkı sunacağını düşünmekteyiz.

Aynı şekilde bu çalışmamızla, Kur'ân'ın, malî yükümlülüklerde cahiliye çağının tasavvur ve teamüllerini dikkate alıp almadığının, aldysa bunun hangi oranda olduğunun, neleri tashih edip dönüştürdüğünün, neleri ilga ve ibka ettiğinin, gerçekten ibdâ' ve icâd mahiyetinde hükümler bina edip etmediğinin de aydınlanmış olacağını ümit etmekteyiz.

Çalışmada şöyle bir yöntem takip edeceğiz. Klasik kaynaklardan ve modern çalışmalardan cahiliye döneminde vergi sistemlerinin nasıl olduğuna, hangi tür vergilerin yer aldığına dair malumatı derleyeceğiz. Sonra Kur'ân'daki malî yükümlülüklerin cahiliyedeki vergi kültür laboratuvarındaki sistemlerle bağlantısının olup olmadığını analiz edip bir senteze, bir başka ifadeyle tek tek parçalardan bütüne, olgulardan ilahî nassa varacağız. Cahiliye Araplarında görülen vergileri genel olarak toprak mahsullerinden, ticarî gelirlerden ve hayvanlardan alınan vergiler, ilahlara ve mabetlere sunulan dinî, içtimaî vergiler, mağlubiyet neticesinde kabile yahut devlet tebaasından can, mal ve ırz emniyeti karşılığında alınan baş vergileri şeklinde üç ana başlık altında el alacağız.

1. TOPRAK MAHSULLERİNDEN, TİCARİ GELİRLERDEN VE HAYVANLARDAN ALINAN VERGİLER

a. Haraç

İslam hukukunda haraç, lugatta kira, galle manasında olup, ıstılahada haracı araziden ve ihya edilen bir kısım mevât arazisinden belli ölçülere göre beytülmal adına alınan, haracı mukâseme (üründen alınan) ve haracı muvazzaf (araziden alınan) vergiyi ifade eden bir terimdir.⁴

Topraktan alınan haraç vergisi kadim devirlere kadar uzanmaktadır.⁵ Cahiliye döneminde "haraca" denilen toprak vergisinin alındığı, bu vergiye daha kadim toplumlarda İrem dilinde Talmud'da "harcâ" denildiği ve bu kelimenin Sasanilerde de toprak gelirlerinin vergisi anlamında kullanıldığını⁶ görmekteyiz. Pehlevîce'de de toprak vergisi

4 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhuyye Kâmusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1985, c. IV, s. 75.

5 Ebû'l-Ülâ Mardin, "Harâç", *İA*, MEB, İstanbul 1987, c. V/I, s. 224.

6 Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, 4. Bsk., yy. 2001, c. IX, s. 304-305; Fars krallarının toprak gelirlerine, buğday, arpa, üzüm, yaş ve kuru hurma zeytin vb. toprağın ürün türüne ve gelirinine göre yarım, üçte bir, dördte bir, beşte bir ve onda bir gibi haraç vergisi koydukları Kubâz ve Kisrâ Ânu Şîrvân'ın bu konuda bir düzen-

anlamında istimal edilmiştir.⁷ Bu vergiye “itâve” de denilmiş hatta haracın itâve (urbân) ile aynı şey olduğu da ifade edilmiştir.⁸

Talmud'da da genel olarak toprak vergisi haraç için “taska/taskâ” kelimesinin kullanıldığı ve bu kelimenin aynı anlamda Farisilerde de yer aldığı⁹ görülür. Aslında bu kelimenin Fars kökenli olduğu,¹⁰ İbrani-lerin bu kelimeyi Farslardan aldığı da ileri sürülmüştür. Benzer şekilde Hz. Ömer'in Müslüman olan iki zimmî hakkında “o ikisinden baş vergisi cizye almaktan vazgeç, arazilerinden task al” şeklinde Osman b. Hanife gönderdiği mektubunda yer alan ifadelerde de “task” kavramı topraktan belli ölçülerde alınan haraç anlamında kullanılmıştır.¹¹ Kelime manası itibariyle “topraktan çıkan şey” anlamında kullanılan “harâç”ın, Arapça'ya aslında Akkadca veya Aramice'den yahut Süryânice aracılığıyla Grekçe'den geçtiğine dair görüşler de¹² Kur'an'da yer alan bu vergi sisteminin oldukça eskilere dayandığının bir göstergesi olsa gerektir.

Dolayısıyla pek çok konuda tebdil ve tağyiri kolay olmayan malî ve idarî kadim nizamlara dokunmayan Kur'an, bu vergiyi devam ettirmiş, yılda bir, toplumun malından çıkarıp verdiği şeyi ifade eder şekilde “harç” yahut “harâç” istilahları Kur'an Arapçasında yer almıştır.¹³ Bakara sûresinde çekimli fiil halinde topraktan çıkarılan mah-

lemeye gittiği ifade edilir. Bkz. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Twâl*, (Tah. Abdulmun'im Âmir), Dâru l-Hyâi'l-Kütübî'l-Arabiyyi, 1. Bsk., yy. 1960, s. 71; Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Gâlib el-Âmilî Ebû Ca'fer et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk, Dâru't-Türâs, 2. Bsk., Beyrut 1387, c. II, s. 150-151; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Hümem*, (Tah. Ebu'l-Kâsım İmâmî), Sirûş, 2. Bsk., Tahrân 2000, c. I, s. 186-187; Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, (Tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafâ Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. II, s. 135.

7 Cengiz Kallek, “Haraç”, *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 71.

8 Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî Ebû Osmân el-Câhız, *el-Hayavân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Bsk., Beyrut 1424, c. VI, s. 391; Ali Bakkal, *İslam Öncesi Cahiliyye Çağı Hukuku*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, İsam Kütüphanesi, Fotokobi Nusha, yy. ty., s. 195.

9 Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Tah. Ahmed Abdulğâfur Attâr), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Bsk., Beyrut 1987, c. IV, s. 1517, (t-s-k, mad.); Mecduddin Ebu's-Saadât el-Mubârek b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şeybânî el-Cezerî İbnu'l-Esir, *en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, (Tah. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut 1979, c. III, s. 124, (t-s-k, mad.); Muhammed b. Mükrim b. 'Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdr, 3. Bsk., Beyrut 1414, c. X, s. 225, (t-s-k, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XXVI, s. 87, (t-s-k, mad.); Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 304-305.

10 Cevherî, *es-Sihâh*, c. IV, s. 1517, (t-s-k, mad.); İbnu'l-Esir, *en-Nihâye*, c. III, s. 124, (t-s-k, mad.); İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. X, s. 225, (t-s-k, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XXVI, s. 87, (t-s-k, mad.).

11 Cevherî, *es-Sihâh*, c. IV, s. 1517, (t-s-k, mad.); İbnu'l-Esir, *en-Nihâye*, c. III, s. 124, (t-s-k, mad.); İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. X, s. 225, (t-s-k, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XXVI, s. 87, (t-s-k, mad.).

12 Kallek, “Haraç”, *DİA*, c. XVI, s. 71.

13 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. II, s. 251, (h-r-c, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. V, s. 509, (h-r-c, mad.).

sulden vermeyi ifade anlamında kullanıldığı da görülür.¹⁴ Kur'ân'da yer alan bu kavramların pek çok müfessir tarafından kelleye karşılık yahut üründen alınan vergiyi ifade ettiği de dile getirilmiştir.¹⁵ Haraç, Kur'ân nazil olmadan önce Hicaz toplumu tarafından hükümete yahut otorite sahiplerine ödenen malî işlerle ilgili bir kavram olarak kullanılıyor ve biliniyordu. Hatta bazı müsteşrikler cahiliye Arap toplumunun bu kavramı M. Ö. yaklaşık 3000'li yıllarda Yemen'de yaşayan İrem-lilerden aldıklarını ileri sürmüşlerdir.¹⁶ Aslında İslam kaynaklarında Yemen'de Nuh'un Hâm'dan olan oğullarının, Kûtata b. Yâfis'in oğullarından haraç aldığı ve bunun Âdem oğlu tarihinde bilinen ilk haraç olduğunun ifade edilmesi de bu iddiayı destekler niteliktedir.¹⁷ İslam geldikten sonra Hire fetholunup Halid b. Velid'in Hire'ye haraç vergisi koyması üzerine cahiliye dönemi Hire liderlerinden/şairlerinden Amr b. Abdilmesih b. Bukeyl el-Gassânî "Kisrâ haracından, Benî Kureyzâ ve Nadir haracından başka, haraç ödeyeceğiz."¹⁸ şeklinde Medine'de nüfuz sahibi Yahudilere ve Hire'de büyük bir güç olan Kisrâ'ya haraç ödediklerine dair ifadeler de aynı şekilde bunu teyit etmektedir.¹⁹ Benzer şekilde cahiliye şairi A'sâ'nın kasidelerinden birinde, Hire kralı Amr b. Hind'in krallığının genişlediğini ve Umman ile Meleh arasında her yerden haraç vergisi tahsil ettiğini ifade eden rivayetler de bunu desteklemektedir.²⁰

14 Bakara, 2/267.

15 Mü'minün, 23/72; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi, *er-Nüket ve'l-Uyûn*, (Tah. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm), Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, Beyrut ty., c. IV, s. 63; Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (Tah. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbas b. Ğanîm), Dâru'l-Vatan, 1. Bsk., Riyâd-Suûdiyye 1997, c. III, s. 484; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Bsk., Beyrut 1407, c. III, s. 196; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. XII, s. 142; Kehf, 18/94.

16 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 305.

17 Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Ürf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-bni Hişâm*, (Tah. Ömer Abdusselâm es-Selâmî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 2000, c. I, s. 51.

18 Taberî, *Târîh*, c. III, s. 362; Şihâbuddin Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdr, 2. Bsk., Beyrut 1955, c. V, s. 83; Ebu'l-Kâsım Ubeydul-lâh b. Abdillâh İbn Hurdâzebe, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdr, Ofset Liden, Beyrut 1889, s. 128; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 39; c. VIII, s. 250; c. XIV, s. 26; c. XVIII, s. 248-249; Numan Abdilmüteâl el-Kâdî, *Şîru'l-Futûhi'l-İslâmiyye fi Sadri'l-İslâm*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, 1. Bsk., yy. 2005, s. 244.

19 Tarih kitapları Kisrâ ve Kayserlerin cahiliye döneminde Arap Yarımadasında tayin ettikleri krallardan yahut boyun eğdirdikleri meliklerden haraç/cizye ödeyeceklerine dair yapılan anlaşma rivayetleri ile doludur. Bkz. Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî Ebû Cafer el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut ty., s. 370-371; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 142; Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn, *Divânu'l-Müptedâ ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âserehum min Zevi's-Şeni'l-Ekber*, (Tah. Halîl, Şahâde), Dâru'l-Fîkr, 2. Bsk., Beyrut 1988, c. II, s. 74; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VI, s. 213, 216, 312.

20 O (İyâs b. Kabîse et-Tâi) çok asil, cömert ve mükemmel idi. Umman ve Meleh arasında mevcut her beldede onun haracı tahsil edilirdi. Meymûn b. Kays, *Divânu'l-A'sâ'l-Kebîr*, (Şerh. Muhammed Ahmed Kâsım), el-Mektebu'l-İslâmî, 1. Bsk., Beyrut 1994, s. 85; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. V, s. 248.

Hız. Peygamber'e dayanan rivayetlerde de haraç ve haraç kelimeleri, "vergi", "pazar vergisi", ticarî mallardan alınan gümrük vergisi" "baş vergisi",²¹ "mahsûl" ya da "hâsıla" anlamlarında kullanılmıştır.

Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden "harâc", zamanla toprak vergisi olarak kullanılmıştır. İslam, tebdil ve tağyiri kolay olmayan cahiliye döneminde özellikle de Arap yarımadasında bilinen bu yerleşik kadim malî ve idarî nizamları devam ettirmiş, müslümanlar da Irak ve Şam fetihlerinde fethettikleri yerlerde tebaaya bu vergiyi yüklemekten geri durmamışlardır.

b. Meks (Gümrük Vergisi)

Cahiliyede tüccarların pazarlarda sattıklarından alınan vergiye "meks", "mükûs", bu vergiyi alana da "mâkis", "mekkâs" deniliyordu. Dilciler bu kelimeyi "öşür", "aşşâr" (öşür toplayan)²² yahut "cibâye" kelimesinin müradifi olarak da kullanmışlardır.²³ Câhız, meks'in cahiliye döneminden İslam'a intikal eden kavramlar arasında olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Cahiliye döneminde hırsız ve mahalli suçlular olan Seâlik'ten ve diğer saldırganlardan pazarın emniyetini sağlama ve düzenini koruma, saldırı, hırsızlık ve kan dökmeye engel olma amacına matuf olarak²⁵ kabile reisleri pazarlarda satılan mallardan vergiler

21 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-u İbn Mâce*, (Tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyyi, yy. ty., Esvâk, 40; Öşür ve Harâc, 22; Ömer b. Şebbe b. Abide b. Rayta en-Nemerî Ebû Zeyd, *Târîhu'l-Medîne*, (Tah. Fehîm Muhammed Şeltût), Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed, Cidde 1399, s. 304; Ebû Ahmed Hamid b. Muhalled b. Kuteybe b. Abdillâh el-Horasânî İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, (Tah. Şâkir Zeyb Feyyâz), Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Suûd 1986, s. 123; Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Mûsâ el-Husrevcirdî Ebû Bekr el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Bsk., Beyrut-Lübnan 2003, c. IX, s. 234.

22 Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Side, *el-Muhassas*, (Tah. Halil İbrâhîm Ceffâl), Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 1996, c. III, s. 433; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. VI, s. 220, (m-k-s, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XVI, s. 514-515, (m-k-s, mad.); Saïd el-Efğânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Beyrut 1960, s. 56; Meks, cahiliyede reisin, toprak gelirinden yahut tüccarların ticarî mallarından aldıkları vergidir. Bazıları da bunu, zekât olarak verilmesi farz olan mahsûlün öşrü veya haracı araziden alınan haraç olarak yahut tüccarların taşıdığı ticarî malların öşrü olarak görmüşlerdir. (Muhammed Revvâs Kalacî-Hâmid Sâdik Kuneybî, *Mu'cemu Luğati'l-Fukahâ*, Dâru'n-Nefâis, 2. Bsk., yy. 1988, s. 27-28; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl b. Saïd b. Yahyâ b. Mehrân el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, (Tah. Muhammed İbrâhîm Selim), Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Kahire ty., s. 173) Kalacî, öşür, haraç ve zekât unsurlarının şeklen meks ile aynı gözükseler de aslında cevherleri itibariyle birbirlerinden farklı olduklarını meksin reisin dilediği şekilde tasarruf ettiği reis için alınan mal olduğunu ancak İslam'daki öşür, haraç ve zekât gibi vergilerinse insanların maslahatı için tayin edilen belli yerlere verilmesi için bir plan dâhilinde alındığını ifade eder. Bkz. Kalacî, *a.g.e.*, s. 27-28.

23 Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-Luğa*, (Tah. Muhammed Avez Mür'ib), Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 2001, c. X, s. 54, (m-s-k, mad.); İbn Side, *el-Muhassas*, c. I, s. 287, 326.

24 Câhız, *el-Hayavân*, c. I, s. 215.

25 Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'n-Nefâis, 1. Bsk., Beyrut 2009, s. 102.

(darâib) (meks/mekûs) alırlardı.²⁶ Kral ve kabile reisleri bu vergiyi alırken çok zulmettiklerinden ve miktarı artırdıklarından dolayı cahiliye dönemindeki bu uygulamalardan şiirlerde şikâyetlerin yer aldığı görülür.²⁷

Allah, meks vergisini alanları sırtlan ve kurda çevirdi. Bu nedenle Ümmü Amr bu ikisinin neslinden oldu.²⁸

Câbir b. Hanî et-Tağlibî'ye ait bir şiirde de şöyle ifade edilmiştir:

Krallar bizden utanmaz mı, mahremlerimizden/kutsallarımızdan korkmaz mı kan kanla yok olmaz.

Irak pazarlarının tamamında itâve vardır, kişinin sattığı her şeyde dirhem vergisi (meksu dirhem) vardır.²⁹

Ayrıca şairin “Devenin üzerinde taşınan her yükten, onun adına deve yükü meksi ve gemi meksi (vergisi) vardır” şiirinde geçtiği gibi denizlerde gemi sahiplerinin taşıdığı mallara karşılık da meks vergisi tahsil edilirdi.³⁰ Bu meksin, ticaret ve gümrük vergisi olarak onda bir (öşür) oranında alınan vergiyi ifade ettiği ve bu vergiyi çarşı, panayır ve sınır boylarındaki muayyen yerlerden “aşşâr” denilen vergi toplayıcıları tarafından alım-satımı yapılan mallardan veya altın cinsinden aldıkları³¹ ifade edilir. Emirlerin cahiliyede öşür ismi altında aldıkları bu vergiyi İslam bilginleri zekât ve sadaka olarak yorumlamışlardır.³² İslam hukukunda da ticaret mallarından öşür ve haraç namıyla alınacak olan “meks” adında bir başka vergi türünden ve bu vergiyi toplayan kişilere “mekkâs/gümrükçü” adı verildiğinden³³ bahsedilmiştir. Söz konusu çağın bir uygulaması olan meks hadislerine de konu

26 Subhî Mahmasânî, *el-Evdâu't-Teşriyye fi'd-Düveli'l-Arabîyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Bsk., Beyrut-Lübnan 1981, s. 81; Takkûş, *a.g.e.*, s. 102; İrfân Muhammed Hamûr, *Esvâku'l-Arab*, Dâru's-Şûrâ, Beyrut 1979, s. 57-58.

27 Câhiz, *el-Hayavân*, c. VI, s. 391; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. VI, s. 220, (m-k-s, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XVI, s. 514, (m-k-s, mad.).

28 Cahiliyede meks, itâve ve haraç vergisi alanların zulümleri sebebiyle Allah'ın onları, kurda ve sırtlana (meshettiği) çevirdiğine dair bedevî Araçların itikat ve iddiaları konusunda bkz. Câhiz, *el-Hayavân*, c. VI, s. 357, 391-392.

29 el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. Sâlim ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir-Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Mearif, 6. Bsk., Kâhire ty., s. 211; Câhiz, *el-Hayavân*, c. VI, s. 391; c. I, s. 215; Ali b. Süleymân b. el-Fadl Ebu'l-Mehâsin el-Ahfeş el-Aşğar, *el-İhtiyâreyn*, (Tah. Fahrüddîn Kabâve), Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Fikr, Dimeşk-Sûriye, 1. Bsk., 1999, s. 333; Ebu'l-Ferec el-Muâfi b. Zekerîyyâ b. Yahyâ el-Cerîr en-Nehrevânî, *el-Celisu's-Sâlihu'l-Kâfi ve'l-Enisu'n-Nâsihu's-Şâfi*, (Tah. Abdulkerîm Sâmî el-Cündî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 2005, s. 382; Ahmed Erham Habbû, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Müdiriyyetu'l-Kütübi ve'l-Matbû'âtu'l-Câmi'iyeh, yy. 1996, s. 241.

30 Câhiz, *el-Hayavân*, c. VI, s. 391-392.

31 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XIV, s. 162; Bakkal, *a.g.e.*, s. 196.

32 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XV, s. 438, (b-h-s, mad.); Kur'an'da ve İslam'ın ilk asırlarında zekât manasında kullanılan “sadaka ve sadakât” kavramları ne yazık ki daha sonra Allah rızası için fakire hibe olarak verilen mal olarak istilahlaştırılmıştır. Bkz. Bilmen, *a.g.e.*, c. IV, s. 284.

33 Bilmen, *a.g.e.*, c. IV, s. 76.

olmuştur. Hz. Peygamber, Hicaz bölgesinde aşırılıkları olan bu vergiye şahit olduğundan dolayı meks sahibinin cennete giremeyeceğini, ateşte olacağını ifade etmiş³⁴ ve kendisinden meksin büyük bir günah olduğunu haber veren hadisler nakledilmiştir.³⁵

c. Hakku'l-Murûr (Transit Vergisi)

Cahiliye döneminde Arap yarımadasında bir devletin yahut bir kabilenin ticarî kervanı diğer kabilenin topraklarından geçtiği zaman, çölde kervana rehberlik etme, Arap zü'bân, seâlik ve kuttâu't-tariklerin saldırılarından kervanı koruma, gitmek istediği belde ve pazarlara kadar kendi topraklarında kervanın emniyetini sağlama karşılığında "hakku'l-murûr" adında bir vergi alınır. Aksi takdirde kabile sahiplerinin, toprak sahibi kabilenin izni ve himayesi olmadan uzun mesafeli çöl topraklarını, baskın ve çapula, tehlike ve helake maruz kalmadan emniyet içinde geçmeleri kolay değildi.³⁶ O bakımdan kabile sahipleri tüccarlar, kabile reislerini murûr hakkını ödeme karşılığında geçişlerine izin vermeye ve onları himaye etmeye ikna etmek durumunda idiler. Anlaşma yapıldıktan sonra eğer kabile bir saldırıya maruz kaldığında, kuttâu't-tarikler onlara saldırmaya çalıştıklarında mevcut toprakları hâkimiyetinde bulunduran kabile reisinin, bu saldırganları takip ve tedip etmesi ve ele geçirdikleri malları sahiplerine iade etmesi kabile reisinin görevleri arasında sayılıyordu. Kafiler işte bu şekilde çölleri ve uzun mesafeleri katediyordu.³⁷ Hatta çöl sakinlerinin, kafilerden alınan bu transit hakkı için (hakku'l-murûr) birbirleriyle mücadele ettikleri ve savaştıkları da vakiydi.³⁸

Cahiliye Arapların içtimaî ve iktisadî yapılarına ışık tutan Kur'an, Mekke Araplarının, yazın Şam'a kışın Yemen'e ticarî yolculuklarında kafilerinin emniyet ve güven içindeki geçişlerini sağlamak, onları saldırılardan korumak için, Acem, Şam, Mısır, Habeş, Gassân ve Roma kralları ile ahit ve anlaşmalar yaptıklarına atıf yapmış ve onların bu hallerini resmetmiştir.³⁹ Kuzey'e ve Güney'e bu ticarî seferleri yapan ve

34 Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'âs es-Sicistânî, *Sünen*, (Tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), el-Mektebetu'l-Asriyye, Saydâ-Beyrut ty., Harac, 7; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned*, (Tah. Şuayb el-Arnâvût vd.), Müessesetu'r-Risâle, 1. Bsk., yy. 2001, c. XXVIII, s. 211; Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîr el-Lahmî, Ebu'l-Kâsım et-Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, (Tah. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefî), Mektebetu İbn Teymiyye, 2. Bsk., Kâhire 1994, c. V, s. 29; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. VI, s. 220, (m-k-s, mad.).

35 Nehrevânî, *el-Celisu's-Sâlih*, s. 382.

36 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 313.

37 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XIV, s. 13.

38 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XVI, s. 105.

39 Bkz. Kureys, 110/1-4; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, c. I, s. 162; Ahmed İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekketu ve'l-Medînetu fi'l-Câhiliyyeti ve Ahdi'r-Resûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, yy. ty., s. 118; Efşânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 148-154; Tefîk Berrû, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 2. Bsk., Dimeşk-Suriye 1996, s. 240.

geçiş için anlaşmalar imzalayan Mekke reisleri,⁴⁰ Arapların muhayyilelerinde büyük tesirler bırakmışlardır. O nedenle, îlâf ve rihle sadece Kur'ân'da değil İslam öncesi Arap şairlerin şiirlerinde de yer almıştır. Rivayetlerin bir kısmında sonradan Müslüman olan cahiliye şairi Abdullâh b. ez-Zeba'ri'ye diğer bir kısmında da şair Matrûd b. Ka'b el-Huzâi'ye nispet edilen bir şiirde, bu iki ticarî yolcuktan (rihle), geçiş anlaşmalarından (îlâf), bu rihle ve anlaşmaları yapan Abdu Menâf oğullarından (Hâşim, Abdi Şems, Abdulmuttalib ve Nevfel) medih ve iftiharla bahsedilmiştir.⁴¹ İlâf olayı da tıpkı Fil Hadisesi'nde olduğu gibi, Kur'ân'ın muhtevasını, tasavvur ve teamüllerini inşa eden meselelerin büyük oranda tarihî, kültürel, içtimaî ve iktisadî yönden o günkü Arapların hafızasında yer etmiş olgular olduğunu ortaya koymaktadır.

d. Öşür

İslam hukukunda öşür, onda bir manasında olmakla birlikte terim olarak mutlaka onda bir yerinde kullanılmaz. Daha çok âşirin (öşür toplayanın) muhtelif miktarlarda tahsil ettiği vergiler "sadakalar" manasında bir cins isim olarak istimal edilir. Bu cihetle onda bire öşür denildiği gibi yirmide bire, kırkta bire de öşür ismi verilir. Bu ticaret mallarından farklı oranlarda vergiyi toplayan kişiye yahut kişilere onuncu manasına gelen "âşir/uşşâr" denilmektedir. Terim olarak ise ticaret mallarından "zekât, sadaka" namıyla alınacak vergiler için memleket dâhilinde bulunan malî müessesenin baş memurunu, vergi tahsildarını ifade eder.⁴² İslamî kaynaklarda öşür, zekât ile sadaka manasında kullanılmış, zekât ve sadaka fasıllarından ayrı bir fasıl olarak ele alınmamıştır.⁴³ Bu kavram, Asurlulara ait kitabelerde "eşrû/ish-ru-u", İbraniler'de ise "ma'şîr/ma'asher" olarak yer almıştır.⁴⁴

İslam öncesi cahiliye döneminde görülen diğer vergi türlerinden biri de öşürdür. Gerek ticarî gerek gümrük gerekse de ziraî vergiler onda bir oranında alındığından dolayı genellikle vergiler onda bir (öşür) is-

40 Abdu Menâf oğullarının, kabilelerin emniyetini sağlamak için kabile reisleriyle, Şam, Rum, Himyer, Gassân, Habeş, Yemen ve Fars krallarıyla anlaşmalar yaptıkları hususunda ayrıca bkz. Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Fıkr, yy. 1986, c. II, s. 253-254; Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, Dâru'l-Meârif, Kahire ty., s. 116; Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 149.

41 Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb b. el-Himyeri el-Meâfirî Ebû Muhammed Cemâlüddin, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (Tah. Mustafâ es-Sakâ vd.) Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Bsk., Mısır 1955, c. I, s. 78; Abdulmelik b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâburî Ebû Sa'd, *Şerefu'l-Mustafâ*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Bsk., Mekke 1424, c. I, s. 323-324; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünî*, c. I, s. 135-136; Ali b. Ebi'l-Hasen Sadruddîn Ebu'l-Hasen el-Basrî, *el-Hamâsetu'l-Basriyye*, (Tah. Muhtârüddin Ahmed), Âlemu'l-Kütüb, Beyrut ty., c. I, s. 155; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. II, s. 253-254; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IX, s. 113-114; Cevad Ali, *a.g.e.*, s. XVIII, s. 58; Efgâni, *Esvâku'l-Arab*, s. 152.

42 Bilmen, *a.g.e.*, c. IV, s. 72.

43 A. Grohmann, "Öşür", *İA*, MEB, İstanbul 1964, c. IX, s. 482.

44 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 310; Grohmann, "Öşür", *İA*, c. IX, s. 482.

miyle bilinirdi.⁴⁵ Cahiliye Arapları arasında öşür vergisinin de bilindiği hatta bütün Arap yarımadasında öşürün kabul görmüş bir vergi olduğu, hükümetlerin pazarlara bakan görevliler vasıtasıyla alışveriş yapan tüccarın hâsîlatından öşür aldığını görmekteyiz.⁴⁶ Öyleki Yemen yolunda öşür toplayan Süheyl'in, tüccarlara zulmetmesinden dolayı Tanrı'nın onu bir yıldızla meshettiğine dair itikatlar dahi teşekkül etmiştir.⁴⁷ Öşür, yarımadanın çeşitli devirlerinde kurulan, Zî-Reydân ve Hadrâmevt hükümetlerinde, Gataban, Sebe⁴⁸ ve Himyer devletinde, Debâ, Suhâr, Muşakkar, Aden, Sana⁴⁹ ve Dûmetu'l-Cendel pazarlarında⁵⁰ hurma, hububat ve üzümünden tahsil edildiği Asurlular'da⁵¹ Samî, İbranî ve diğer halklarda neredeyse tarihte bilinen en eski vergilerdendi. Hint, Cermen, Samî ve diğer halkların çoğunluğunda mallardan, hayvanlardan, ürünlerden savaşlarda elde edilen ganimetlerden öşür vergisi alınır ve bunlar ilahların ismine tahsis edilirdi. Dolayısıyla öşürün, Tanrılara yaklaşmak ve mallarını temizlemek amacıyla kadim halkların ilahlara taktim ettikleri eski bir zekât olduğu ve insanlık tarihinde vergilerin en eskisi olduğunu⁵² teslim etmek gerek. Öyleki kadim bir vergi olması nedeniyle bunu, tarihte ilk ortaya koyanın kim olduğu da tartışılmıştır. Bir rivayete göre bu kişinin, Hz. İbrahim döneminde yaşayan Mısır kralı olan, Arapların ve Yemen ehlinin kendilerine nispet ettikleri Dahhâk (İzdihâk), başka bir rivayete göre Farsların kendilerine nispet ettikleri Biyevrâsib, bir başka rivayete göre ise Hz. İbrahim'i yakma teşebbüsünde bulunan Nemrut olduğu ileri sürülmüştür.⁵³

45 Bakkal, *a.g.e.*, s. 195.

46 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 307; Habbû, *Târîhu'l-'Arab*, s. 241.

47 Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, (Tah. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmurâî), Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, yy. ty., c. IV, s. 7. (s-h-l, mad.); Herevî, *TeHzîbu'l-Luğâ*, c. VI, s. 78. (s-h-l, mad.); Ebu'l-Kâsım el-Huseyin b. Muhammed er-Râğîb el-İsfahânî, *Muhâdarâtu'l-Üdebâ ve Muhâverâtu's-Suarâ ve'l-Büleğâ*, Şirketu Dârî'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1. Bsk., Beyrut 1420, c. I, s. 197; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. XI, s. 350. (s-h-l, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XXIX, s. 235; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 308; c. XI, s. 143-144; c. XII, s. 394.

48 Bakkal, *a.g.e.*, s. 202.

49 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 265-266; Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, s. 265, 270, 274; Habbû, *Târîhu'l-'Arab*, s. 243-245; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, AÜİF, Ankara 1963, s. 10; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Said Mutlu-Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul 1969, c. II, s. 203-204; Bakkal, *a.g.e.*, s. 199.

50 Hıdır Abbâs el-Cemîlî, *Kabiletu Kureyş ve Eseruhâ fi'l-Hayâti'l-Arabiyyeti Kable'l-İslâm*, Menşürâtu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi, Irak-Bağdâd 2002, s. 126; Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 203.

51 *Kutsal Kitap, Tevrat, Zebur, İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, Kasım 2011, Yaratılış, 28/22.

52 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 310; İslam hukukunda dil bakımından zekât, artmak, temizlemek ve güzel zikir manasında olup terim olarak "bir malın belli bir kısmını yine belli bir zaman sonra hak sahibi bir kısım Müslümanlara Allah rızası için vermekten ibarettir". Bkz. Bilmen, *a.g.e.*, c. IV, s. 77.

53 Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid Iz-züddin İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, (Tah. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Bsk., Beyrut 1997, c. I, s. 68; İslam öncesi dönemde öşür ilk ortaya çıkaran kral hakkında ayrıca bkz. Taberî, *Târîh*, c. I, s. 196; Miskeveyh, *Tecârubü'l-Ümem*, c. I, s. 55;

Şimdi öşrün İslam öncesi hangi toplumlarda ne şekilde yer aldığına kısaca temas edelim.

d.1. İbranilerde

İsrail oğulları Tanrı adına, ürünlerden, hayvanlardan mabet ve görevlilerine (kâhinlere) öşür vermekte, çeşitli sunular, kurban, öşür, bağış, adak, sadaka taktim etmekteydiler.⁵⁴ Tevrat'ta öşrün İsrail'in ilahı Yahova'ya tahsis edildiğini, Levililerin, öşrünü Tanrı Yahova ile birlikte zikrettiklerini ancak İbranilerin öşrünü bazı durumlarda krallara sunduklarını da⁵⁵ görüyoruz. İbraniler, bu vergiyi Hz. Musa'dan önce de ödemekteydiler. Kendilerini temizleme sadakası olarak büyük (sığır) ve küçükbaş hayvanlardan (mâşiye) onda bir oranında bu vergiyi ödüyorlardı.⁵⁶ Hatta İbranilerde bu ürün ve hayvanlardan Tanrı adına tapınağa en iyisini sunma esas idi.⁵⁷ Yabancı, öksüz ve dullara harcamalar da bu öşür giderleri arasında yer almaktaydı.⁵⁸ Öyle ki İbranî-Arap kültür boyasına bürünen Kur'an'da yer alan öşür ve zekâtların insanı ve malı temizlediğine dair inançlar, aslında İbranilerde malî tasarruflarda köklü itikatlar arasında yer alıyordu.⁵⁹

d.2. Güney, Kuzey ve Hicaz Araplarında

Öşrün İslam öncesi Güney Araplardaki uygulamalarına gelince onlarda da topraktan, ürünlerden, çarşı ve pazarda satılan mallardan, canlı hayvanlardan, gümrüklerden vb. muamelelerden belli oranlarda vergi alınır ve bu vergileri ifade eden özel kavramlar kullanılırdı. Güney Arap kitabelerinde kâr ve vergilerle ilgili çeşitli kavramlar yer almıştır. Üründen elde edilen kâra "ni'met" ve bu kâr üzerinden devletin, kabilenin yahut pazar sahibinin aldığı vergiye ise "ze'rah" denilirdi. Sebe' ve Gatabanlılarda hükümet, ordunun iâşesine harcanmak üzere hububat ve ziraattan vergi alırdı. Alınan bu vergiye Sebe' ve Gataban kitabelerinde "sâvelet" ismi verilmiştir. Mainilerde hem mabet liderlerinden hem diğer insanlardan vergi alınırdı. Her bir verginin "kebûdet", "ekrab", "öşr" ve fer" gibi isimleri vardı. Bu vergilerin bazıları toprak gelir ve ürünlerinden bazıları da ticarî ve zanaat gibi diğer işlerden alınırdı.⁶⁰ Hatta cahiliye döneminde Güney Arabistan kralları,

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. I, s. 245; Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed İbn Ömer b. Şâhinşâh b. Eyyûb, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, el-Matbaatu'l-Huseyniyye el-Mısıriyye, I. Bsk. Mısır ty., c. I, s. 40.

54 Çölde Sayım, 18/8-30; Yasanın Tekrarı, 14/22-25, 28-29;12/17; II. Tarihler, 31/3-6; Nehemya, 10/35-39; 12/44; 13/5; Amos, 4/4; Malaki, 3/8-10; Levililer, 27/30-32; Luka, 18/12; Matta, 23/23; Luka, 11/42; İbraniler, 7/4-9; Yasanın Tekrarı, 12/6, 11.

55 Yaratılış, 14/20; Samuel, 8/15-17.

56 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 310-311; Bakkal, *a.g.e.*, s. 196.

57 Çölde Sayım, 18/30-31; Malaki, 1/8.

58 Yasanın Tekrarı, 14/28-29; 26/12.

59 Luka, 11/39-42; Matta, 23/23.

60 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 301, 311, 314.

ziraatçılardan ve tüccarlardan devletin payını tahsil etmeleri ve çarşı pazarlarda satılan mallardan onda bir (öşür) almaları için, yollarda ve sınır boylarında görevliler tayin ederlerdi.⁶¹

Gataban kitabelerinde de öşre işaret edilmiştir. İslam öncesi Gataban Araplarıyla ilgili kitabelerde, mabet ve mabede vakfedilen mallarla ilgili işleri yürüten, adak ve öşürleri toplayan mabet görevlilerinin olduğu ortaya çıkıyor.⁶² "Almaqa" mabedi sebze mahsullerinden vergi topluyor ve Güney Arabistan'da bulunan devletler, üzerine yıllık vergi oranlarının yazılı olduğu taş sütunları mükellef araziye dikeyiyor ve vergi emirnameleri çıkarıyorlardı.⁶³

Milâdi 300'lü yıllarda Sebe' Araplarında da ticaret ve alışverişi teşvik eden kanunlar vaz' edilmiştir. Hatta bu kanunlardan bazıları her tür alışverişten onda bir oranında vergi/öşür almak için hükümet görevlilerine kolaylık olsun diye geceleyin çarşıda alışveriş yapmayı yasaklamıştır. Benzer şekilde tüccarın ticaret malını pazara ulaştırmak için, pazardan varacağı mekâna kadar hayvanın ve ona eşlik edecek olan kişilerin masrafları ve tüccarın pazarda bulunduğu yere ve devletin tüccarlara sunduğu yol hizmetlerine kadar bütün bunlarla ilgili ticarî kanunlar ve bu faaliyetlerde devletin haklarını belirleyen yasalar mevcut idi.⁶⁴

Yine İslam öncesi Kuzey Araplarından olan Hirelilerde de krallar adına zekât, vergi ve öşür toplama gibi arazi işlerine bakan görevliler "âmil/ummâl" bulunmaktaydı.⁶⁵ Cahiliye döneminde vergi toplama sisteminin temel kavramlarından olan "âmil/ummâl" kelimeleri Kur'ân tarafından zekâtları, öşürleri ve sadakaları toplayan kişiler için istimal edilmiştir.⁶⁶ Dolayısıyla vakıya mutabık ve muvafık olarak nazil olan Kur'ân, o günkü toplumun içtimâî ve iktisadî hayatlarında yerleşmiş olan kavramları kullanmış ve onların ticarî teamülleri arasında yer alan vergileri ibka etmiştir.

Cahiliye döneminde Hicaz bölgesinde de bu vergi mevcut idi. Yemen'den Mekke'ye gelip yerleşen Cürhümî yahut Amâlik reislerinden olduğu ileri sürülen Medâd b. Amr ve Es-Sümeida' Mekke ahalisi dışında Mekke'ye girenlerden öşür tahsil ediyordu.⁶⁷ Benzer şekilde

61 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 299.

62 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 282, 307

63 Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 10; Bakkal, *a.g.e.*, s. 201.

64 Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târihi'l-'Arab Kable'l-İslâm, Mektebetu Cerîr*, yy. 2006, c. V, s. 479.

65 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 287; Arazi sahiplerinden ve çiftçilerden devletin payını almak için hükümetin görevlendirdiği kişilere Müsned kitabelerinde "hizrû" ismi verilmiştir. Bkz. Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XIV, s. 169.

66 Tevbe, 9/60.

67 İbn Haldûn, *Divânu'l-Müptedâ*, c. II, s. 395; Muhammed b. Ahmed b. Ali Takiyyüddin Ebu't-Tayyib el-Fâsi, *Şifâu'l-Gerâm fi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*,

Kusay b. Kilâb ve Kureyş de Mekke ahalisi dışındaki yabancı insanlardan, Mekke'ye giren Rum tüccarlardan öşür vergisi alırdı.⁶⁸ Bütün pazarlarda alışveriş yapanlardan öşrü tahsil eden "aşşârûn",⁶⁹ "aşşâr/sahibul-meks"⁷⁰ denen görevliler bulunurdu. Hamidullah, Mekke'de Amâlikâlılar döneminden beri öşür vergisinin alındığını ve Kusay'ın Mekke'ye gelen herkese öşür vergisini vazettiğini belirtse de ondan sonra öşür vergisinin alınıp alınmadığının tam olarak bilinmediğini, çünkü Mekke'de ziraatçılık olmadığından arazi vergisinin söz konusu olmadığını ve hayvanlardan kabile reislerine muayyen bir yüzdeliğin ödenip ödenmediğinin malum olmadığını kaydeder.⁷¹

d.3. Romada

Sadece Araplarda değil Rumlarda da bu öşür vergisi mevcut idi. Roma'da da o dönemde vergileri toplamak için büyük müesseseler kurulmuştur.⁷² Arap tüccarlar, Busra ve Gazze gibi Şam beldelerine ticaret için gittiklerinde buraların pazarlarında Rumların kendilerine belirlemiş oldukları öşür vergisini onlara ödemekteydiler. Çarşı pazarlardan alınan vergiler ticaret, sınır boylarından alınan vergiler ise gümrük vergisi mahiyetinde idi.⁷³ Hatta Gassanilerden olan Selâme b. Ravh b. Zenbâ' el- Cüzâmî'nin Rumların öşürcüsü olduğu, bundan dolayı Medineli Şair Hassân b. Sâbit'in şiirlerinde bu kişinin hicvedildiği görülür.⁷⁴ Aynı şekilde Zenbâ' b. Ravh b. Selâme b. Haddâd b. Hadîde'nin de cahiliye döneminde Mekkelilerden ve Hz. Ömer'den öşür aldığı dolayısıyla da Ömer b. Hattâb'ın bir şiirde onu hicvettiği ifade edilmiştir.⁷⁵

1. Bsk., yy. 2000, c. I, s. 465-467; Muhammed b. Ahmed b. ez-Ziyâ, *Târîhu Mekketi'l-Müşerrefeti ve'l-Mescidi'l-Harâmî ve'l-Medîneti's-Şerîfeti ve'l-Kabri's-Şerîf*, (Tah. 'Alâ İbrâhîm Eymen Nasr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Bsk., Beyrut-Lübnan 2004, s. 51; Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî Şihâbüddin en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Erab fi Funûni'l-Edebe*, Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâik'l-Kavmiyye, 1. Bsk., Kâhire 1423, c. XVI, s. 22; Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezâri el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty., c. IV, s. 267; Hüseyin Abdullah Ba Selâme, *Târîhu'l-Ka'beti'l-Muazzama İmâretühâ ve Kisvetühâ ve Sedânetühâ*, et-Tab'atü's-Sâniyetü, Cidde el-Memleketü'l-Arabiyyetü's Südiyyetü 1982, s. 302-303.

68 Hüseyin b. Muhammed b. el-Hüseyin ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamis fi Ahvâli Enfüsi'n-Neftis*, Dâru Sâdr Beyrut ty., c. I, s. 155; Fâsî, *Şifâu'l-Ğerâm*, c. II, s. 89; Seyyid Abdulazîz Sâlim, *Târîhu'l-Arab fi Asri'l-Câhiliyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut ty., s. 260; Avâf Edîb Selâme, *Kureys Kable'l-İslâm Devruhe's-Siyâsi ve'l-İktisâdi ve'd-Dinî*, Dâru'l-Mürîh, Riyâd 1994, s. 235; Burhâneddîn Dellû, *Ceziretu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Fârâbi, 2. Bsk., Beyrut-Lübnan 2004, s. 148.

69 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 570, (a-ş-r, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XVI, s. 514, (m-k-s, mad.); İbnu'l-Esir, *en-Nihâye*, c. III, s. 239.

70 İbn Sîde, *el-Muhassas*, c. III, s. 433; Habbû, *Târîhu'l-'Arab*, s. 241.

71 Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 141-142; Bakkal, *a.g.e.*, s. 197.

72 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 300.

73 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 308; Bakkal, *a.g.e.*, s. 200.

74 Hassân b. Sâbit, *Divânu Hassân b. Sâbit*, (Tah. Velid Arafât), Dâru Sâdr, Beyrut 1974, c. I, s. 229; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VI, s. 128.

75 Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyin b. Düreyd el-Ezdi, *el-İştikâk*, (Tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Ceyl, 1. Bsk., Beyrut Lübnân 1991, s. 376; Herevî, *Tehzibu'l-*

Sonuç olarak İslam'ın, çarşı pazarlarda ticaret mallarından onda birlik oranında alınan bu vergileri cahiliye uygulaması sayarak Müslümanlara kolaylık olsun diye iptal ettiği,⁷⁶ bunun iptaline ve insanlara öşür koyanların zemmine ilişkin hadislerin yer aldığı⁷⁷ ileri sürülse de bu uygulama zirai ve ticarî bütün mallardan vergiyi içine alan zekât ve öşür çatısı altında İslam'la devam etmiştir. Özelde Hicaz bölgesi genelinde de Arap yarımadası kültürünü teneffüs eden Kur'an, mahsullerden ve hayvanlardan, diğer ticarî mallardan İslam öncesi kültürlerde ilahlara ve mabede (otoriteye) taktim yapma geleneğini devam ettirmiş ve bu uygulamalar Kur'an'a zekât, öşür, sadaka ve infak şeklinde intikal etmiştir. Ancak Kur'an tamamen vakıanın belirlenimi altında kalmamıştır. Bu köstümlere kendi boyasını katmak suretiyle bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu dönüşüm de daha önce yarı dinî nitelik arz eden bu vergilerin pek çok ayette ifade edildiği gibi bir inancın vasfı haline getirilmiş olması⁷⁸ ve bu malların sarf yerleridir. Bu dinî vergiler İslam öncesi dönemde dinî müesseselere, din adamlarına, mabede ve ibadet işlerini yürüten kişilere harcanırken Kur'an bunları fakir ve muhtaçlara kanalize etmiş⁷⁹ ve Allah için sarf etme anlayışını getirmiştir. O bakımdan Kur'an, bir yandan yerel Arap kültür kalıplarına bürünürken diğer yandan ilahi gayeye matuf bir değişim gerçekleştirmiştir.

Hicaz halkı ve Arap yarımadasının geri kalanlarının, topraklarının ürünlerinden öşür vergisi ödedikleri ve İslam'ın bu uygulamayı kabul ettiği bir gerçekliktir. Bu nedendir ki Arap toprakları haracî değil de öşrî arazi olarak kabul edilmiştir.⁸⁰ Arap geleneğinde varolan bu öşür uygulamasına Kur'an'da "O, çardaklı, çardaksız olarak bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmalıkları ve ekinleri, zeytini ve narı (herbiri) birbirine benzer ve (herbiri) birbirinden farklı biçimde yaratandır. Bunlar meyve verince meyvelerinden yiyin. Hasat günü de hakkını (öşürünü) verin, fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez."⁸¹ "Ey iman

Luğa, c. I, s. 155. (k-r-'a, mad.) Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Basrî el-Mâverî, *A'lâmu'n-Nübüvve*, Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, 1. Bsk., Beyrut 1409, s. 208; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, (Tah. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Ma'rife, 2. Bsk., Lübnân ty., c. I, s. 408, (d-b-l, mad.); İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. VIII, s. 264, (k-r-'a, mad.); es-Seyyid Mahmûd Şükri el-Alûsî el-Bağdâdî, *Bulûġu'l-Erab fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty., c. I, s. 261 vd.; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VI, s. 210.

76 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 308; Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 213; Bakkal, *a.g.e.*, s. 204-205.

77 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. XXIX, s. 438; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, c. IV, s. 570-571, (a-ş-r, mad.); c. IV, s. 192; Zebîdî, *Tâcu'l-Ârûs*, c. XIII, s. 45, (a-ş-r, mad.); Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 308.

78 Müminun, 23/4; Lokmân, 31/4; Neml, 27/3.

79 Bakkal, *a.g.e.*, s. 205, 209.

80 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habib b. Sa'd el-Ensârî, *el-Harâc*, (Tah. Taha Abdurrahîm Sa'd-Sa'd Hasen Muhammed), el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Tab'atun Cedidetun, yy. ty., s. 82; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 309; Grohmann, "Öşür", *İA*, c. IX, s. 483.

81 Halil Altıntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, DİB, 17. Bsk., Ankara 2009, En'am, 6/141.

edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın”⁸² ayetleriyle işaret edilmiştir. Hz. Peygamber tarafından da pınar ve yağmurla sulanan arazilerde onda bir öşür, kovayla sulananlarda ise yirmi de bir⁸³ ve yine Hz. Peygamber’in bazı kabilelere yazmış olduğu mektuplarda Arabistan’da ticarî ve ziraî verginin onda bir (öşrün) olduğu, zekât farz oluncaya kadar Medinelilerin de ziraî mahsullerden onda bir ödedikleri anlaşılmaktadır.⁸⁴ Müfessirlerin En’âm sûresinin 136 ve 141. ayeti ile ilgili cahiliye Arapların Allah’a ve onun ortaklarına hayvan ve ziraî mahsullerinden pay ayırdıklarına dair ifadeleri⁸⁵ öşür nizamının aslında İslam’la ortaya konan türedi bir hüküm, ibdâ’ ve icâd mahiyetinde bir uygulama olmadığını ortaya koymaktadır.

Kadim toplumlarda ve cahiliye dönemindeki öşür ile İslamiyet’teki öşür arasında şarkiyatçılar tarafından kurulan bağın ilmî bir temeli olmadığı⁸⁶ ileri sürülse de aslında Kur’ân ahkâmının ve bütün şeriatların indirildikleri çağın sosyo-kültürel hatta sosyo-psikolojik yapılarıyla bağlantılı olduğu ve kendi dönemlerinde marûf teamüllere muvafık ve mutabık olarak teşekkül ve tecessüm ettiği bir vakıdır. Dolayısıyla Kur’ân’da Tanrı’ya taktimeler olarak yer alan zekât ve öşür gibi malî gelirlerin de tarihsel alt yapıdan yoksun olmadığı, Kur’ân’ın, nazil olduğu tarihte ve daha öncesinde zekât ve öşür gibi malî vergilerin varlığına yabancı olmadığı, zekâtın da onlarda namaz ve hac gibi köklü geleneklerden olduğu⁸⁷ görülür.

e. Eşnâk ve Evkâs

Cahiliye Araplarının “eşnâk” ve “evkâs” denilen vergiler ödediklerinden de⁸⁸ bahsedilir. Bu iki kavramın kimi âlimler tarafından birbirlerinin müradifi olduğu⁸⁹ ifade edilse de eşnâk’ın deveden, evkâs’ın

82 Bakara, 2/267.

83 Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh el-Buhâri, *Sâhihu'l-Buhâri*, (Tah. Muhammed Züheyr Nâsır en-Nâsır), Dâru Tavki'n-Necât, 1. Bsk., yy. 1422, Zekât, 55; Ebû Dâvud, Zekât, 11; Muhammed b. İsa b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk et-Tirmizî Ebû İsa, *Sünen-ü Tirmizî*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir vd.), Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Bsk., Mısır 1975, Zekât, 14; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî en-Nesâî, *es-Sünenü's-Suğrâ li'n-Nesâî*, (Tah. Abdulfettâh Ebu'l-Ğudde), Mektebu'l-Matbûâtu'l-İslâmiyye, Haleb 1986, Zekât, 25; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. II, s. 589, 595; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 309-310.

84 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XIV, s. 172-173.

85 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XII, s. 130-135.

86 Mehmet Erkal, “Öşür”, *DİA*, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 97.

87 Mehmet Soysaldı, “İslam Öncesi Mekke Toplularında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları”, *8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur’ân’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’ân Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz 2011*, s. 153.

88 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 312.

89 Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî, *el-Mevâhibu'l-Celîl fi Şerhi Muhtasari'l-Halîl*, Dâru'l-Fikr, 3. Bsk., yy. 1992, c. II, s. 268.

ise sığır ve koyunlardan alınan zekâta özgü olduğu da nakledilmiştir.⁹⁰ İslam bilginlerinin Fıkıh kitaplarındaki özel bablarda zekât olarak verilen eşnâk ve evkâs ölçüleriyle ilgili detaylı açıklamalar yaptıklarına⁹¹ tanıklık ediyoruz. Hatta Kureyş, Mekkelilerden deve olarak aldığı bu eşnâk mallarıyla diyetlerini ödemeyen kişilerin diyetlerini de ödüyordu.⁹² Kureyş'in şehir işlerinden (bakanlıklarından) bu malları toplayıp diyet ve borçları ödeme işini de İslam'ın gelişine doğru cahiliye döneminde Teym oğullarından olan Hz. Ebubekir'in yürüttüğü ifade edilir.⁹³

Kısaca her ne kadar evkâs, İslam'dan önce bilinen bir kavram ve uygulanan bir vergi olsa da taktisçi ve tenzihçi anlayışın bir ürünü olarak bunun zekâtla ilişkili olmayan bir manasının olması gerektiği çünkü zekâtın İslam'la şer' olunduğu da kaydedilmiştir.⁹⁴

f. İtâve (Eryân/Urbân)

İtâve, cahiliye döneminden İslam'a intikal edip de İslam döneminde insanların kullanmayı terk ettikleri ancak bunun yerine haraç kelimesini istimal ettikleri lafızlar arasında yer alır.⁹⁵ Kaynaklarda itâvenin, haracın yahut eryân/urbân'ın müradifi olduğu ifade edildiği gibi⁹⁶ aynı şekilde bunun, gönüllü yahut zorla alınan her şeyi, her atıyyeyi içine alan, haraç, cizye, cibâye, mekûs ve rüşveti de kapsayan umumi bir kavram olduğundan da söz edilmiştir.⁹⁷

Cahiliye döneminde Kureyş, Mekke'ye gelen yabancı tüccarlara ve Kureyş kabilesiyle hilf bağlantısı olmayan Araplara itâve vermeyi zorun-

90 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. VII, s. 107, (v-k-s, mad.); Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c. XVIII, s. 206, (v-k-s, mad.); c. XXV, s. 531-532, (ş-n-k, mad.); Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretu'l-Luğa*, (Tah. Remzi Münir Ba'lebekki), Dâru'l-İlm, 1. Bsk., Beyrut 1987, c. II, s. 895, (s-k-v, mad.); Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr fî Ğarîbi'ş-Şerhi'l-Kebîr*, Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut ty. s. 323; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdillâh el-Herevî, *Ğaribu'l-Hadîs*, (Tah. Muhammed Abdulmuîn Hân), Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Bsk., Haydarâbâd 1964, c. IV, s. 142.

91 Ruaynî, *el-Mevâhib*, c. II, s. 268; Heyet, *el-Mevsûatu'l-Fıkhiyyetu'l-Kuveytiyye*, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1404-1427, c. VII, s. 190-195; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 312.

92 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. X, s. 272; c. IX, s. 248; Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 140.

93 Ebû Amr Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdî Rabbih el-Endülüsî, *el-İkdu'l-Ferid*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 1404, c. III, s. 267; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Erab*, c. XIX, s. 10; Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, *Kıssatu'l-Edeb fî'l-Hicâz*, Mektebetu'l-Külliyâtu'l-Ezheriyye, yy. ty. s. 234; Cemîlî, *Kabiletu Kureyş*, s. 165; Efşânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 111.

94 Ruaynî, *el-Mevâhib*, c. II, s. 268.

95 Câhız, *el-Hayavân*, c. I, s. 215.

96 Ahfeş el-Asğar, *el-İhtiyâreyn*, s. 333; Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysi Ebû Osmân el-Câhız, *er-Resâilu's-Siyâsiyye*, Dâru ve Mektebetu Hilâl, Beyrut ty., s. 534; Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysi Ebû Osmân el-Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, (Tah. Abduselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu'l-Hâneci, Kâhire 1964, c. I, s. 187; İbnu'l-Esir, *en-Nihâye*, c. I, s. 43; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XIII, s. 16, (e-r-n, mad.).

97 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 303.

lu kılarıdır.⁹⁸ Bunun yanısıra Mekkeliler, ticaret için Mekke'ye gelen Fars ve Bizanslılardan, yabancı tüccarlardan, hareme gelenlerden elbise, deve vb. türden "harîm" denilen "itâve" vergisi alırlardı.⁹⁹ Ukaz panayırına gelen tüccarlar "itâve" denilen vergi öderlerdi.¹⁰⁰ Bu vergiler dışında güçlü kabilelerin zayıf kabilelerden "itâve" denilen yıllık bir vergi aldığı, bu verginin zayıf kabileyi koruma ve güçlü kabilenin riyasetini kabullenme karşılığında ödendiği de¹⁰¹ kaydedilir. Cahiliye döneminde Gatârif'in, Devs'i boyun eğdirerek ondan yıllık itâve vergisi aldığı¹⁰² Mekke'nin cahiliyede herhangi bir azgına boyun eğmediği ve bunun neticesi olarak itâve vergisi ödemediği¹⁰³ benzer şekilde Evs ve Hazreç'in de cahiliyede herhangi bir krala itâve ödemedikleri¹⁰⁴ bununla beraber aralarındaki hâkimiyet çatışmaları neticesinde Kureyş'in Ezd kabilesine¹⁰⁵ Hevâzin'in de Züheyr b. Cezîme b. Ravâha el-Absî'ye itâve (haraç) ödediği de¹⁰⁶ tarihî rivayetler arasında yer almıştır. Yukarıdaki tüm bu rivayetlerden itâvenin çarşı pazarlardan, ticarî mallardan alınan bir vergi mi yoksa zayıf ve mahkûm olan bir kabilenin hâkim olan kabileyeye verdiği bir mahkûmiyet vergisi mi olduğu noktasında bir fikre varmak oldukça zordur. Çünkü rivayetlerin bir kısmında itâve, çarşı pazarlardan alınan bir ticaret vergisi olarak yer alırken diğerlerinde hâkim kabilenin boyun eğen kabileden aldığı bir vergi olarak yansıtılmıştır. Bununla beraber cahiliye şairi Huneyn b. Câbir et-Tağlibî'nin¹⁰⁷ ve Yemenli şair Haykatân'ın şiirlerinde eryân ve haraç manasında bu vergiden söz edilmiştir:

Irak pazarlarının tamamında itâve vardır, kişinin sattığı her şeyde dirhem vergisi (meksu dirhem) vardır.¹⁰⁸

'Biz likâhız, itâve ödemeyiz' dediniz, eryân vermek kaçmaktan daha kolaydır.¹⁰⁹

98 Sâlim, *Târîhu'l-Arab*, s. 360; Dellû, *Cezîretu'l-Arab*, s. 148.

99 Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Munammak fî Ahbâri Kureyş*, (Tas. Hurşid Ahmed Fâruk) 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1985, s. 128-129; İbn Düreyd, *el-İstikâk*, s. 282; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VII, s. 21; c. IX, s. 303; Şerîf, *Mekketu ve'l-Medînetu fî'l-Câhiliyye*, s. 163; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebiyyi'l-'Arabîyyi el-'Asru'l-Câhîlî*, Dâru'l-Me'ârif, 10. Bsk., Kahire ty., s. 50; Selâme, *Kureyş*, s. 172.

100 Berrû, *Târîhu'l-Arab*, s. 247.

101 Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, (Tah. Semîr Câbir), Dâru'l-Fîkr, 2. Bsk., Beyrut ty., c. IX, s. 100; c. XIII, s. 248; c. XX, s. 400; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 311; Hüseyin el-Hâc Hasen, *Hadâratu'l-'Arab fî 'Asr'l-Câhiliyye*, el-Müessesetu'l-Câmi'atü, 3. Bsk., Beyrut 1997, s. 124; Mahmûd Selâm Zenâtî, *en-Nuzumu'l-İctimâiyye ve'l-Kânûniyye fî Bilâdi'n-Nehreyn ve İnde'l-Arab*, yy. 1986, s. 108. (Bilâdi'n-Nehreyn kısmı).

102 İsfahânî, *el-Eğânî*, c. XIII, s. 248; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 311.

103 Câhız, *er-Resâilu's-Siyâsiyye*, s. 16.

104 İbn Abdî Rabbîh, *el-İkdu'l-Ferîd*, c. II, s. 65; c. III, s. 288; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 311.

105 İbn Habîb, *el-Munammak*, s. 207.

106 İbn Abdî Rabbîh, *el-İkdu'l-Ferîd*, c. VI, s. 5.

107 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 306-307, 302; c. XIV, s. 161.

108 Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, s. 211; Câhız, *el-Hayavân*, c. VI, s. 391; c. I, s. 215; Ahfeş el-Asğar, *el-İhtiyâreyn*, s. 333; Nehrevânî, *el-Celisu's-Sâlih*, s. 382; Habbû, *Târîhu'l-Arab*, s. 241.

109 Câhız, *er-Resâilu's-Siyâsiyye*, s. 533-534; Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, c. I, s. 187; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 302.

Cahiliye döneminde bu vergiler, zaman ve mekâna göre değişmekteydi. Kabile ve aşiretlerden alınırdı. Hükümete vergiyi ödeme sorumluluğunu kabile ve aşiret reisleri üstlenirlerdi. Bu vergiler, reislerin hükümetle olan bağlantısına güç ve merkezi otoritesine bağlı idi. Kabile reisi kabile üyelerinden her bir ferde vergi payını tayin ederdi.¹¹⁰ Konulan bu vergileri ödemekten kaçanlara, mahsullerinin tamamını almak, kaçakçının bütün malını yoketmek yahut ölümle cezalandırma şeklinde ağır cezalar da verilirdi.¹¹¹ Dolayısıyla da o dönemde bu vergileri ödemekte direten insanların ağır cezalarla telin edilme anlayışı, Kur'ân'da da teşekkül ve tecessüm etmiştir. O nedenle Kur'ân'da zekâtların ödenmesi hususunda getirilen “cebrilik” unsuru¹¹² aslında vahyin pek çok uygulamada o günkü Arap toplumunun teamül ve tasavvurlarına muvafık ve mutabık bir şekilde vahyolunduğunun bir göstergesi olsa gerektir. Zekâtın kısmen İslam öncesi mahkûmiyet vergileriyle ilişkili olduğunun en açık göstergesi, Hz. Muhammed vefat eder etmez İslam idaresi altına girmiş olan kabilelerin eski egemenliklerine geri dönmeleri neticesinde, namaz ve oruç gibi ibadetlere devam etmeyi istedikleri ve Müslüman olduklarını söyledikleri halde Medine merkezine zekâtı vermek istememeleri ve bunu kendi kabilelerine vermeyi düşünmüş olmalarıdır.¹¹³

2. İLAHLARA VE MABETLERE SUNULAN DİNİ, İÇTİMAİ VERGİLER

a. Rifâde

Cömertliğin, yedirip içirmenin çöl şartlarının üretmiş olduğu Arabın bir kültürü olması, ibadet maksadıyla Mekke'ye gelen insanların ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara hizmet duygusu, bazı malî müesseselerin kurulmasını ve vergi ihdasını zaruri kılmıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in beşinci göbekten dedesi Kusay, her sene Mekke'yi ziyaret eden hacıların yoksullarına yemek vermek için Kureyş'e haraç (malî vergiler) koymuştur.¹¹⁴ Bunu da şu ifadelerle dile getirmiştir:

Ey Kureyş topluluğu! Sizler Allah'ın komşuları ve harem ehlisiniz. Hacırlar ise, Allah'ın misafirleri ve onun evinin ziyaretçileridir. Onlar ikrama en layık misafirlerdir. Hac döneminde onlara yiyecek ve içecek temin edin... Onlar, bunu yaptılar. Her yıl bunun için mallarından haraç veriyorlardı.

110 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 313.

111 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XIV, s. 171.

112 Tevbe, 9/103, 60; Mehmet Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İsam Yay., İstanbul 2009, s. 39.

113 Bkz. Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler I*, Ankara Okulu Yay., (Der ve Çev. Adil Çiftçi), Ankara 2000, s. 112.

114 Sa'd Zağlül Abdulhamid, *fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1976, s. 289.

Kureyş, her yıl onların mallarından bu haracı alıp Kusay'a ödüyordu. O da Mekke ve Mina'da hac dönemlerinde hacılara yiyecek hazırlıyordu. İşte onun kavmine bu uygulaması (ki bu Rifâde'dir) cahiliye döneminde devam etti. Nihayet İslam geldi ve İslam'da da işte bu güne kadar devam etti.¹¹⁵

İslam öncesi Araplarda Kusay'dan itibaren hacılara yiyecek, içecek vb. sosyal hizmetlerin yürütülmesi için her yıl herkesin kendi servetine göre Kureyş'ten alınan¹¹⁶ ve Rifâde diye isimlendirilen bu vergiyi ilk ortaya koyan Kusay b. Kilâb'dır.¹¹⁷ Kusay'ın ihdas ettiği sikâye ve rifâde yani zemzem suyu ile deve sütü, bal ve kuru üzümü karıştırıp hacılara dağıtma, fakirlere bakma gibi malî sorumluluk ve bakanlıklar Kusay'dan Abdumena'fa, oradan Haşim'e, ondan Abdulmuttalib'e ve daha sonra Ebu Talib'e geçmiştir.¹¹⁸ Haşim, un, kurbanlık deve, sığır ve koyun alır ve bunları hacılara yemek olarak verirdi. Kureyş'ten bu vergiyi almak için tıpkı Kusay gibi Haşim de Kureyş'e seslenmiş ve şöyle demiştir:

Ey Kurey topluluğu! Sizler Allah'ın komşuları ve onun ehl-i beytisiniz. Allah'ın ziyaretçileri ve onun evinin hacıları bu mevsimde size geliyorlar. Onlar Allah'ın misafirleridir. Misafirin ikrama en layık olanı onun misafiri-dir. Bu nedenle Mekke'de kalmaları gereken Hac mevsimi süresince onlar için yaptığınız yiyecekleri bir araya getiriniz. Allah'a yemin olsun ki benim malım bu ihtiyacı karşılasaydı sizi buna (rifâdeye) zorlamazdım.¹¹⁹

Tarihçiler, rifâdeyi (fakir fukara için zenginlerden alınan mal)¹²⁰ Hz. Peygamber'in beşinci göbekten dedesi Kusay b. Kilâb'ın, Kureyş kabilesi mallarından her yıl kendi servet durumlarına göre aldığı, Kureyş'in

115 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Bsk., yy. 1990, c. I, s. 60; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 130; Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câe fihâ mine'l-Âsâr*, (Tah. Rüşdi es-Sâlih Melhese), Dâru'l-Endülüs, Beyrut ty. c. I, s. 195; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 260; Bu pasaj için ayrıca bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, c. I, s. 623; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. II, s. 208; Fâsi, *Şifâu'l-Ğerâm*, c. II, s. 91; Sâlih Ahmed el-Âli, *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadîm ve'l-Bi'setu'n-Nebevîyye*, Şirketu'l-Matbûâtî li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2. Bsk., Beyrut 2003, s. 150-151.

116 Bkz. Taberî, *Târîh*, c. II, s. 260; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 130; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, c. I, s. 109; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c. I, s. 60; Âli, *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadîm*, s. 150-151.

117 Cemîli, *Kabiletu Kureyş*, s. 156.

118 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 120, 125-126, 135; Cemîli, *Kabiletu Kureyş*, s. 156-157; Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 119; Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 12-13; Kusay'dan sonra Rifâde görevini kimlerin üstlendiği hususunda geniş bilgi için ayrıca bkz. Âli, *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadîm*, s. 151.

119 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 135-136; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, c. II, s. 55; Ebû Sa'd en-Nisâbüri, *Şerefu'l-Mustafâ*, c. I, s. 396.

120 Kusay bu vergiyi fakirleri için alıyordu ve bu vergi ile yaptığı yemekten de fakirler yiyordu. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 130; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, c. II, s. 41; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 260; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, c. I, s. 623; Fâsi, *Şifâu'l-Ğerâm*, c. II, s. 91; İbn Sa'id el-Endülüsî, *Neşvetu't-Tarab fi Târîhi Cahiliyyeti'l-Arab*, (Tah. Nusret Abdurrahman), Mektebetu'l-Aksâ, Ammán ty., s. 323; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Erab*, c. XVI, s. 30; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VII, s. 59.

de ödediği bir haraç (vergi) olarak kayda geçmişlerdir.¹²¹ Kureyş'te bu, Kusay'dan beri var olan bir gelenek idi. Kusay'ın Mekkelilerden yardım parası/vergi toplama ve yoksullara yemek dağıtma âdeti İslamiyet döneminde de devam etmiştir.¹²² Kureyş sadece Mekke ahalisinden değil hacca gelenlerden de elbise, deve vb. türden "harim" denilen vergi alıyordu.¹²³ Aslında gelen hacılardan alınan bu vergiler ve ticarî faaliyetlerden alınan öşür rifâde gelirleri arasında yer almaktaydı.¹²⁴ İbn Düreyd'in cahiliye döneminde Kureyş'in, hacca gelenlerden deve aldıklarına dair ifadeleri, aslında Kur'an'da hac ibadetinden sayılan hedy kurbanının, İslam öncesi dönemde Kureyş'in, hacca azıksız gelen yahut fakir olan hacıları doyurmak, mabet bakımını yapmak ve mabedin ihtiyaçlarını gidermek için hacılara vermeyi, adamayı zorunlu kıldıkları bir tür "haraç/rifâde" olma ihtimalini de düşündürmektedir. Cahiliye döneminde Kureyş'in, mabedin bakım ve onarımını, fakir, yoksul ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve bir takım sosyal işleri yürütmek için hacca gelenlerden bir vergi olarak aldığı gerdanlıklı kurbanlıklar, bir yandan cahiliye âdât ve tekâlidini olarak resmedilirken diğer yandan tevhide aykırı unsurlar ilga ve iptal edilerek hac ibadetinin bir parçası haline getirilmiştir.¹²⁵ Yeni dinde deve, sığır, koyun vb. hayvanlar üzerinden Müslümanlardan alınması istenen zekâtın da bu vergi ile ilişkisi söz konusudur. Muhtemelen fakir fukaranın yedirilmesi mabedin ve görevlilerin ihtiyaçlarının giderilmesi için, Kusay'dan itibaren Kureyş'in bir geleneği olarak Mekke zenginlerinden, hacca gelenlerden ve ticarî faaliyetlerden alınan bu vergiler, Kur'an'da zekât olarak tecessüm ve teşekkül etmiştir. Kur'an, fakir fukaranın ihtiyaçlarının karşılanması ve sosyal işlerin yürütülmesi için cahiliye döneminde kabile ve Mekke şehir senato/parlamentosunun (dâru'n-nedve) tebaalarına koymuş olduğu bu vergileri devam ettirmiştir. Özellikle Arabistan yarımadası devletleri tarafından alınan öşür vb. vergilerin, yine Mekke şehir devletinin almış olduğu "rifâde" vergisinin daha çok dinî mahiyette olduğu¹²⁶ düşünülürse kendisini çevreleyen tarih ve kültürle diyalektik bir ilişki içerisinde olan, o günkü toplumların teamüllerini göz ardı etmeyen Kur'an'ın bu tür vergilerden bağımsız

121 Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 130, 136; Süheylî, *er-Ravdu'l-Üñf*, c. II, s. 41, 55; İbn Habîb, *el-Munamnak*, s. 32; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. I, s. 623; Fâsî, *Şifâu'l-Ğerâm*, c. II, s. 91; Muthir b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, Mekketetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Bûr Said, yy. ty. c. IV, s. 127; Hasen, *Hadâratu'l-'Arab*, s. 189; Fatma Hatice Işlak, *İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 54-56; Mehmet Ortakaya, *İslam Öncesi Hicaz Bölgesi Araçlarının Din Anlayışları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995, s. 89-90.

122 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 130; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, c. I, s. 195; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 260; Süheylî, *er-Ravdu'l-Üñf*, c. II, s. 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. II, s. 208; Cemîlî, *Kabiletu Kureyş*, s. 157; Neşet Çağatay, *a.g.e.*, s. 119; Berrû, *Târîhu'l-'Arab*, s. 176.

123 İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 282; Ali, *Târîhu'l-'Arabî'l-Kadîm*, s. 152.

124 Ali, *Târîhu'l-'Arabî'l-Kadîm*, s. 152.

125 Bkz. Bakara, 2/196; Hac, 22/26-37.

126 Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 10; Bakkal, *a.g.e.*, s. 208.

olması elbetteki düşünülemezdi. Çünkü herkesten kendi imkânları ölçüsünde alınan rifâde vergisi¹²⁷ ve cahiliye döneminde “emvâlül-muhaccere” denilen Allah ve diğer ilahlar adına taktim edilen hediyeler/adaklar, kurbanlar, ganimet hisseleri, düşmandan alınan silahlar ve mahsuller¹²⁸ o günkü toplumun iktisadî, içtimaî, kültürel ve dinî kodlarını oluşturmaktaydı.

b. Zekât, Sadaka ve Vakıflar

Gerek cahiliye döneminde gerekse de Kur’ân’da yer alan zekât, sadaka ve öşrün o dönem insanının mülkiyet telakkileriyle bağlantılı olduğu anlaşılır. Çünkü cahiliyede yeryüzündeki mal ve akar türünden her şeyin Tanrıların mülkü olduğu, insanın ise bu ilahlara şükür ve onların koydukları farzları yerine getirme karşılığında faydalanma haklarının olduğu düşünülürdü. Tanrıların haklarını gözetme işinden sorumlu mabetlere, mülkünden faydalanma hakkına karşılık olarak taktimeler yapılırdı. Güney Araplarında görülen her şeyin Tanrıların mülkü olduğu fikrinin, yerin ve yeryüzünde olan bütün mal ve mülkün Allah’ın olduğunu kabul eden İslamî bakış açısına oldukça yakın olduğu¹²⁹ görülür.

Gataban kitabelerinde mabedin, ilahlar adına insanların kendilerini ve amellerini temizleyen zekât ve mal türünden vergiler aldıklarını ifade eden pek çok belge yer almaktadır.¹³⁰ Aynı şekilde Yemen Araplarında da devlete, zekât ve çeşitli ziraî ve ticarî vergiler ödenmekteydi.¹³¹ Yunan tarihçi Plinus’un da, Yemenli tüccarların, alıp sattıkları mallardan Şebva tapınağına zekât verdiklerinden bahsetmiş olması¹³² bunu teyid etmektedir.

İslam’da Müslümanlara farz kılınan “zekât”, Babillilerde “zakûtû” olarak biliniyordu.¹³³ Benzer şekilde Ahd-i Kadim’de ekin sahipleri, Tanrı’ya sunulmak üzere ürünlerinden kâhine verdikleri ve toprak mahsullerinin öşrünü kâhinlere, yetimlere, fakirlere, gariplere, dullara ve muhtaçlara taktim ettikleri ve Ahd-i Cedid’de de pek çok yerde buna işaret edildiği görülür.¹³⁴ Kur’ân’da da İsrail oğullarına, Hz. İsa ve

127 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 130; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VII, s. 55-56; Cemîlî, *Kabiletu Kureys*, s. 156.

128 Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 141; Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 13; Bakkal, *a.g.e.*, s. 209; Berrû, *Târîhu’l-‘Arab*, s. 183.

129 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XIII, s. 154-155.

130 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 313.

131 Berrû, *Târîhu’l-‘Arab*, s. 91.

132 Çağatay, *a.g.e.*, s. 32.

133 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 316.

134 Matta, 23/23; Luka, 11/42; 18/12; Kur’ân’da zekâtın müteradifi olarak medenî ayetlerde 12 ayrı yerde türüleriyle zekât anlamında kullanılan “sadaka” kavramı, yoksullara karşılıksız yardım manasında Eski ve Yeni Ahid’de de yer almıştır. (bkz. Levililer, 19/9-10; 23/22; 25/35; Yasanın Tekrarı, 10/18-19; 15/9-11; Eyüp, 29/12; Matta, 6/2-4, 19/21; Markos, 10/21, 12/41-44; Luka, 11/41), Benzer şekilde bu kelimeyi muhtaçlara

halkına zekât vergisinin emredildiği yer almıştır.¹³⁵ Bu nedenle Tesniye ve Levililer'de Musa'nın İsrail oğullarına, kâhinlerin (din adamları) ve heykelin hizmeti için öşrü farz kıldığından, kilisenin ilk asırlarında öşrü ödemenin Hristiyanlığın da vasiyetleri arasında yer aldığından hareketle Luvis Şeyho, zekât konusunda İslam şeriatının, Ehl-i Kitab'ı, Yahudi ve Hristiyanları taklit ettiğini ileri sürmüştür.¹³⁶ Güney Araplarında da mabede ve hayır işlerine harcanmak üzere zekât olarak mahsullerden mabede öşür taktim edilirdi. Bu muhtemelen Müslümanlarda olduğu gibi zengin kimselere farz kılınmış idi. Sığırdan, deveden ve ekinde gönüllü olarak Tanrılara yaklaşmak için mabede putların adına malların zekâtını taktim ederlerdi. Sâibe, Hâm, Vesîle vb. cahiliye ehlinin ilahlara tahsis ettiği taktimler, bu kabildendi.¹³⁷ Bunu da mallarını temizlemek ve yeni mallarını artırmak ve bereket olması için yaparlardı.¹³⁸ Çünkü İbranilerde ve bu kültürün etkisinde olan Araplarda elbise ve beden temizliği, abdest, teyemmüm ve zekât gibi ritüellerin ruhu arındırdığına inanılırdı. Ve bu amaçla bu semboller yerine getirilirdi. Dolayısıyla hayvanlardan, mahsullerden ve ticarî eşyalardan ilahlara taktim edilen sunuların malı temizleyip bereketlendirdiğine dair cahiliye Arapların zihinlerinde varolan köklü itikatlar, Kur'an'a da yansımıştır. Kur'an bu cahiliye Arap itikatlarını "Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağı ve temizleyeceği bir sadaka (zekat) al..."¹³⁹ "Allah...sadakaları ise artırır (bereketlendirir)"¹⁴⁰ şeklinde talep ve ihbarî ifade formunda resmetmiştir.

Cahiliye döneminde ilahlara büyük ve küçükbaş hayvanlardan ve yerden çıkan ürünlerden pay ayrıldığı ve bu uygulamaların bir hukukunun olduğu görülür. Cahiliye Arapları kendilerine sıhhat ve bereket versin, onları hastalıklardan korusun diye ilahlara hayvan ve insanlardan kurban, çeşitli yiyecek ve içeceklerden, altın, gümüş gibi süs eşyalarından, ekinlerden, güzel kokulardan buhur ve hediyeler sunmaktaydılar.¹⁴¹ Mekke ve Tihâme'nin Güneyinde Sebe'nin Kuzeyinde

ve yoksullara tasadduk anlamında cahiliye dönemi Arapları da isti'mâl etmişlerdir. Bkz. Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 316.

135 Bakara, 2/83; Mâide, 5/12; Meryem, 19/31.

136 Luvis Şeyho el-Yesûî, *en-Nasrâniyyetu ve Âdâbuha beyne 'Arabi'l-Câhiliyye*, Dâru'l-Meşrik, 2. Bsk., Beyrut 1986, s. 396.

137 Tarih kitaplarında cahiliye Arapların, Hâm, Bahîre, Sâibe ve Vasîle denen belli vasıflara sahip hayvanları Tanrılara vakfettikleri, onlar için ayırdıkları ve onları Tanrılar adına serbest bıraktıkları kaydedilir. (Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I. s. 89-91; Alûsî, *Bulûğu'l-Erab*, c. III, s. 36-39) Kur'an, cahiliye Arapların ilahlara taktim ettikleri bu hayvanlara ve ürünlere atıf yapmış ancak taktimelere başka ilahları karıştırdıkları için taktime şeriklerini reddetmiştir. Bkz. Maide, 5/103; En'am, 6/136-140.

138 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 316.

139 Tevbe, 9/103.

140 Bakara, 2/276.

141 Bkz. Alûsî, *Bulûğu'l-Erab*, c. III, s. 40-41; Berrû, *Târîhu'l-'Arab*, s. 96, 240, 303; Cahiliyede çöl ve şehir sakinlerinin ilahlara kurban, ekin, mahsül vb. hediyeler sundukları konusunda bkz. Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *el-Asnâm*, (Tah. Ahmed Muhammed

bulunan Havlan kabilesinin Umyanis adlı putlarına davar ve ürünlerden, eti yenen hayvanlardan, hububat ve meyvelerden pay ayırırlar, bu payı Tanrı ile putları arasında taksim ederlerdi. Araplar, putlara kurban ve çeşitli hediyeler sunarlardı.¹⁴² O dönemin din adamları olan kâhinler, toprak ürünleri ile hayvanların bir kısmını putlar ile Tanrı arasında paylaşırlardı. Allah'ın hissesine düşeni yoksullara ve misafirlere/yolculara, putun hissesine düşeni ise tapınağa hizmet edenlere verirlerdi. Ancak putların yani kendilerine düşen paylar verimsiz ve az, Tanrı'ya yani yoksul ve yolda kalmışlara verilecek paylar verimli ve fazla olursa bunu putun hissesi ile ve putun hissesinde ziyan yahut eksilme olursa Tanrı'nın hissesiyle değiştirirlerdi.¹⁴³ Mabet ve din adamlarının tıpkı hükümet gibi halktan aldıkları belli vergi hakları vardı.¹⁴⁴ O bakımdan Hz. Muhammed'in bir peygamber ve din adamı olarak koymuş olduğu malî mükellefiyetlere cahiliye Arapları hiç de yabancı değillerdi. Kur'an'ın zekât toplama işini yürüten görevlilere zekâtın verilmesi ile ilgili ifadeleri de, ibdâ' ve icâd mahiyetinde bir hüküm değildir. Çünkü cahiliye döneminde tapınaklarda hizmet eden görevlilere Tanrılara verilenlerden pay verilmesi öteden beri bilinen bir husustu.

Kısaca bütün bunlar, cahiliye döneminde Tanrı/Tanrılar adına hayvanlardan, ürünlerden ve ticaret mallarından zekât verildiğini, Kur'an'ın, cahiliye döneminde sahip olunan akar, emlak ve hayvan türünden Tanrılara pay ayırma âdeti olan zekât vergisini devam ettirdiğini göstermektedir.¹⁴⁵ Ancak Kur'an'ın pek çok konuda olduğu gibi

'Abîd), el-Mecmau's-Sakâfi, yy. 2003, s. 39, 48, 51, 62, 68, 86, 100; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 330-332; Zenâti, *en-Nuzûmu'l-İctimâ'îyye*, s. 56-57; Ali, *Târîhu'l-'Arabî'l-Kadîm*, s. 258 vd. 266; Cevat Bohoner, *İslam Öncesi Cahiliyye ve Dinimizde Din Gerçeği*, (Trc. Hasan Çiftçi-Nimet Yıldırım), İhtar Yay., Erzurum ty., s. 25.

142 Bkz. Kelbî, *el-Asnâm*, s. 39, 48, 51, 62, 68, 86, 100; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. I, s. 83-84; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 330-332; Abdulhamîd, *fî Târîhi'l-'Arab*, s. 352; Selâme, *Kureys*, s. 294-296; Hasen İbrâhîm Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, Dâru'l-Ceyl, Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, Beyrut-Kahire 1991, c. I, s. 62; Çağatay, *a.g.e.*, s. 106-107; Bakkal, *a.g.e.*, s. 13-14; Murat Sarıçık, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yay., İstanbul 2004, s. 225-227; Zahid Aksu, *İslam'ın Doğuşunda Toplumsal Realite Hukukî Ayetler ve İçtihadî Kaynaklar*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum ty., s. 63.

143 Çağatay, *a.g.e.*, s. 111.

144 Cevâd Ali, *a.g.e.*, c. VIII, s. 136; Mustafâ Ebû Dayf Ahmed, *Dirâsât fî Târîhi'l-'Arab münzû mâ Kable'l-İslâm ilâ Zuhûri'l-Emeviyyîn*, Müessesetu's-Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1982, s. 72.

145 Zekâtın vergiyle ilişkisi ve yeniden yapılandırılmasına, mantıkileştirilmesine ve işler hale getirilmesine dair çağdaş talepler de onun kral yahut Tanrıların yeryüzündeki dili olan mabet adamlarının halktan Tanrı adına aldıkları kendi tarihinin bir tür vergi sistemi olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. Fazlur Rahman, *İslâmî Çağdaşlaşma; Alanı, Metodu ve Alternatifleri*, (Çev. Bekir Demirkol), *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 4, Ankara 1990, s. 317; Fazlur Rahman, "Modernitenin İslam Üzerindeki Tesiri", *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*, (Telif ve Trc. Mevlüt Uyanık-Kaşif Hamdi Okur) Fecr Yay., Ankara 1997, s. 25; Fazlur Rahman, "Eyup Han Döneminde Bazı İslâmî Meseleler", *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*, (Telif ve Trc. Mevlüt Uyanık-Kaşif Hamdi Okur) Fecr Yay., Ankara 1997, s. 78.

bunda da taktimenin sadece kendine özgü olduğunu Allah'tan başkası adına bu taktimelerin yapılamayacağını ifade etmekle varolan bu kültürü bir yandan devam ettirirken diğer yandan bu yerleşik tasavvur ve teamüllere tevhid inancını giydirmek suretiyle bazı düzeltme ve değişiklikler yapmış, bu taktimleri yalnızca Allah'a özgü kılmak suretiyle mevcut olgular üzerinden bir dönüşüm gerçekleştirmiştir.

3. KRALLIKLAR VE KABİLELER ARASI MAĞLUBİYET VERGİSİ

a. Cizye

Cizye, İslam hukukunda İslam devletindeki gayri müslim tebaanın mükellef erkeklerinden senede bir defa alınan baş vergisi¹⁴⁶ olarak terimleşmiştir. Bu kavram, fıkhıta mutlak vergi olarak haraç (cizyetü'l-arz, cizye ale'l-arz, harâcü'r-re's, harâc ale'r-re's) ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır.¹⁴⁷ Bu kelimenin orijini ile ilgili farklı görüşler serdedilmiştir. Bazı araştırmacılar, cizyenin Süryanice asıllı gızitadan; bazıları da canını, malını ve ırzını koruma karşılığında zimmînin hükümete ödediği vergi manasında Fars asıllı gazitak kelimesinden geldiğini ileri sürmüşlerdir. Kimi araştırmacılar da bunun Arapça asıllı olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴⁸

Cizye, cahiliye döneminde devletlerin, savaşta galip geldiği kabile ve devletlere biçtiği gelirler arasında yer alıyordu.¹⁴⁹ Cahiliye Arapları cizyeyi mağlup olanlardan tahsil ediyorlardı. Cizye onların nazarında mağlup olanların kellelerine karşılık alınan, mağlup kabilenin galip kabile yahut devlete ödediği bir vergi idi.¹⁵⁰ Bu vergi altın, gümüş gibi madenlerden tahsil edildiği gibi değerli taşlardan, deve ve at gibi hayvanlardan, tuyûb, lübân, buhûr, dağ ürünleri, hububat ve nebatat türü bitkilerden de alınırdı.¹⁵¹

Cahiliyede büyük devletler, küçük devletlerin yahut şehir hükümetlerin veya mal ve servet sahibi yerlerin varlığını işittiklerinde ağızlarının suyu akardı. Bu yerlere, yanlarında olanları ya kendilerine vermeleri yahut kendilerini razı edecek bir cizye ödemeleri veya onlara engel olup, onların üzerine ordularını yürüteceklerini, bu durumda ellerinin ulaştıkları her şeyin helal ve temiz ve insanlarınsa kendilerine köle

146 Bilmen, *a.g.e.*, c. IV, s. 74.

147 Kallek, "Haraç", *DİA*, c. XVI, s. 71; C. H. Becker de başlangıçta kafa vergisi cizye ile mülk vergisi haracın aynı olduğunu ifade eder. Bkz. C. H. Becker, "Cizye", *İA*, MEB, İstanbul 1997, c. III, s. 200.

148 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XIV, s. 164-165.

149 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 299.

150 Cevâd 'Ali, *a.g.e.*, c. V, s. 239; Tarihçi ve diletiler Kayserler döneminde bilinen kelleye karşılık alınan cizyenin bir türü olduğu söylenen Haraza'dan da (الخزرة) bahsetmişlerdir. Bkz. Taberî, *Târîh*, c. III, s. 367; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IX, s. 306.

151 Zenâti, *en-Nuzumu'l-İctimâiyye*, s. 108, (Bilâdi'n-Nehreyn kısmı); Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 230, 236; c. XIII, s. 234.

ve hizmetçi olacağını ifade eden mektuplar yazarlardı.¹⁵² Kur'an, Hz. Süleyman'ın Sebe' melikesine yazmış olduğu "bana başkaldırmayın teslimiyet gösterip gelin" muhtevalı mektubuna, "biz güçlü kuvvetli kimse-leriz, zorlu savaş erbabıyız" şeklinde krallığın ileri gelenlerinin aldıkları tavıra, "Krallar bir memlekete girdi mi orayı harap ederler ve halkının ileri gelenlerini zelil hale getirirler" tarzında Belkıs'ın verdiği cevaba atıf yapmak suretiyle Arap toplumunun bu ahval ve şeraitini resmetmiştir.¹⁵³

Cahiliye döneminde Şam, Irak, Fars ve Rum beldelerinden gelip de Mekke'de kalan tüccarlar, Mekkelilerin kendi can ve mal emniyetlerini sağlamaları karşılığında Mekkelilere cizye öderlerdi.¹⁵⁴ Güney Arabis-tanda, Arap reislerinin idaresinde Fars ve Romalılar aracılığıyla kuru-lan tampon devletler de Fars ve Roma devletlerinin koymuş oldukları vergileri tanırlardı.¹⁵⁵ Nitekim Bizans devletinin himayesinde bir Arap devleti olan Ducumluların, Yemen'de me'rib seddinin yıkılması üzerine Kuzeye göç eden Gassanlılardan, mağlup olmaları üzerine her fertten yıllık 1/1, 1/1,5 yahut 2/2 dinar oranlarında değişen baş vergisi har-aç (cizye) aldıkları¹⁵⁶ benzer şekilde Mısır ve Filistin bölgesine hâkim olan Amâlika kralı Câlût'un, İsrail oğullarına galip gelip onlardan cizye aldığı¹⁵⁷ tarihî rivayetler arasında yer alır. Aynı şekilde benzeri cizye uygulamalarının Gassan, Sebe'¹⁵⁸ ve Himyerilerde, Gataban¹⁵⁹ Nabat, Roma¹⁶⁰ ve Asurlularda, Pers ve Tedmürlülerde,¹⁶¹ Habeş¹⁶² Fars ve Yemenlilerde¹⁶³ ve diğer Arap kabilelerinde de yer aldığını görüyoruz. Cizye ve haracın, Farslarda, Romalılarda, Mısır ve Aramilerde de mev-cut olduğu, Mısırlılarda "câliya", Aramilerde de "haraga" adını aldığı, bunun Kur'an'da ise "harc/harâc" şeklinde Arapçalaştığı ifade edil-mektedir.¹⁶⁴ Hatta tarihte Âdem oğulları arasında bilinen ve ilk ola-

152 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. V, s. 84.

153 Neml, 27/23-37.

154 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VII, s. 115; Berrû, *Târîhu'l-'Arab*, s. 241; Dellû, *Ceziretu'l-'Arab*, s. 149.

155 Erkal, *Vergi Hukuku*, s. 31; Bakkal, *a.g.e.*, s. 206-207.

156 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 370-371; Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 10; Bakkal, *a.g.e.*, s. 207.

157 Taberî, *Târîh*, c. I, s. 467; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-'Erab*, c. XIV, s. 31; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, c. I, s. 189.

158 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. III, s. 288, 293-294.

159 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. IV, s. 170.

160 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. V, s. 36.

161 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 276, 196, 226, 628-631; Corcî Zeydân, *Târîhu'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut-Lübnan ty., s. 160; Asurlularla ilgili ele geçen kitabelerde M.Ö. VIII. asırlarda Asur krallarının Sebelilerden cizye aldıkları yer alır. Bkz. Berrû, *Târîhu'l-'Arab*, s. 72; Muhammed Beyûmî Mehrân, *Dirâsât fi Târîhi'l-'Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rîfeti'l-Câmiyye, 2. Bsk., yy. ty., s. 115, 127, 238, 244-245, 433.

162 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VI, s. 142, 162, 181.

163 Cevad Ali, *a.g.e.*, c. VI, s. 213; İslamiyet'ten önce Fars kral ve Kisrâlarının belli sınıftan olan insanlardan belli bir oranda cizye aldıkları hususunda ayrıca bkz. Taberî, *Târîh*, c. II, s. 151; İbn Kuteybe, *el-Ahbârü'l-Tuvâl*, s. 71; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, c. I, s. 413; Mis-keveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, c. I, s. 187; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazan*, c. II, s. 135.

164 Mü'minün, 23/72; Becker, "Cizye", *İA*, c. III, s. 200-201.

rak alınan cizyenin Nuh'un oğulları arasında gerçekleştiği ve Nuh'un Hâm'dan olan oğullarının Kûtata b. Yâfes'in oğullarından cizye aldığı ve bunun Âdem oğlu tarihinde bilinen ilk cizye olduğu da kaydedilmiştir.¹⁶⁵

Cahiliye dönemi savaş teamülleri ve kavramlarından olan cizyenin, kendi çağının kültüründen bağımsız olmayan Kur'an'da terim anlamıyla teşekkül ve tecessüm ettiği görülmektedir. Kur'an'da, "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın."¹⁶⁶ ayetiyle gayri müslimlerin ya Müslüman olmaları veya cizye ödemeleri gerektiği şeklinde yer almıştır.

Hz. Peygamber'in de içinde bulunduğu çağın savaş kültürü olarak gayri müslim kabilelerden cizye aldığı, emirlere cizye almalarını önerdiği,¹⁶⁷ Eyle, Ezruh, Cerbâ, Dûmetülcendel ve Necran Hristiyanlarından, Teymâ ve Maknâ Yahudilerinden, halkı her iki dine mensup kısmen de Mecusî olan Bahreyn, Hecer ve Yemenlilerden cizye vergisini tahsil ettiği,¹⁶⁸ Yemen Mecusilerine gönderdiği Muaz'a, her akil baliğ olandan bir dinar yahut onun tutarı maâfir kumaş almasını emrettiği¹⁶⁹ bilinen bir durumdur. Benzer şekilde Yemen ve Yesrib'den kovulup da gelip ticaret için Tâif'e yerleşmiş olan Yahudilere cizye vergisinin konulduğu da tarihi rivayetler arasında yer alıyor.¹⁷⁰

165 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, c. I, s. 51.

166 Tевbe, 9/29.

167 Muhammed b. Ömer Vâkıd es-Sehmi el-Eslemî el-Medenî Ebû Abdillâh el-Vâkidî, *el-Meğâzi*, (Tah. Marsden Jones), Dâru'l-A'lemî, 3. Bsk., Beyrut 1989, c. II, s. 757; Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir Ebu'l-Abbâs el-Huseynî el-Ubeydî Takyuddîn el-Makrizî, *İmtâu'l-Esmâ'*, (Tah. Muhammed Abdulhamid en-Nümeysi), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 1999, c. I, s. 338; Bakkal, *a.g.e.*, s. 207.

168 Bkz. Vâkidî, *el-Meğâzi*, c. III, s. 1030-1031; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. II, s. 525-526; Ahmed b. el-Huseyin b. Ali b. Mûsâ el-Husrevcirdî el-Horâsânî Ebû Bekr el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 1405, c. V, s. 247-251; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, c. VII, s. 394-397; el-Makrizî, *İmtâu'l-Esmâ'*, c. II, s. 64-67; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, (Tah. Servet Ukkâşe), el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme, 2. Bsk., Kahire 1992, s. 570; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. V, s. 15-17; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, s. 44, 67, 75, 78-79; Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebu'l-Kitâb*, (Tas ve Ta'lik. Muhammed Behçet el-Eserî, Gözden Geçiren. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî), el-Matbaatu's-Selefiyye Mısır, el-Mektebetu'l-Arabiyye Bağdâd 1341, s. 214; Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilâzîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endülûsî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâ'l-Bilâd ve'l-Mevâdî'*, Âlemu'l-Kütüb, 3. Bsk., Beyrut 1403, c. I, s. 130; Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 42.

169 Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 78-79; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. V, s. 101; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, (Tah. Abdurrezzâk el-Mehdi), Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 1420, c. II, s. 337; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, c. VIII, s. 111-112.

170 Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 63-64; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. XII, s. 106; Efğânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 61.

Henüz İslam'a yeni girmiş bir toplumun sübutu ve delaletini bil-medikleri kavramların kendileri için bir anlam ifade etmeyeceğinde şüphe yoktur. O günkü kabileler tarafından cizye vergisi ve antlaşmalarının bilinmiyor olması da inkânsızdır. Bu sebeple cahiliyede bir savaş ananesi olan cizye, müminlerin galip geldiği düşmanlarından cizye almaları formuyla kendi çağının kültüründen bağımsız olmayan Kur'ân'da da teşekkül etmiştir. Ancak İslam öncesi dönemde savaşın neticesinde galip tarafla mağlup olanların yaptıkları zimmet antlaşması sonucu alınan bu vergiyi Kur'ân, galip gelen Müslüman toplumların mağlup olan gayri Müslimlerden, yani bir inanç kitlesinin diğer inanç kitlelerinden alması gereken vergiye dönüştürmüştür. Cahiliye döneminde bir kabilenin yahut bir devletin diğer devlet yahut kabileyi zayıf düşürüp tebaa haline getirme ve haraca bağlama politikası olan bu usul, Kur'ân'da Müslümanların Allah adına savaşma, maddî ve manevî (ganimet ve cennet) kazanç sağlama ve hâkimiyet elde etme (ya İslam olma ya cizye verme) ide ve teamülüne bürünmüştür. Aslında Kur'ân'ın, Allah adı ve cennet için farklı dinden olan insanlarla "cizye" verinceye yahut "İslam" oluncaya kadar savaşma ve onları öldürme ve küçük düşürme talepleri tamamen o günkü kabilevi toplumların tasavvur ve teamülleriyle alakalıdır. Câhız'ın özellikle de Arapların cizye ödeyerek küçük düşürülmekten korktuklarına dair ifadeleri¹⁷¹ de "küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın" ayetinin onların tasavvur ve teamülleriyle ilişkisini daha da manidar kılmaktadır. Çünkü cahiliye döneminde baskınlarda bir kabile ya teslim olup galip kabileye katılır yahut cizye verir, küçük düşer, bağımsız kalırdı. O bakımdan nass indiği ortamla diyalektik ilişkiden ve kültürel etkileşimlerden uzak kalmamıştır. Ancak bir yandan kabileler arası savaş teamülü (ya teslimiyet ya cizye) Kur'ân'da teşekkül ederken, diğer yandan haksız yere insan öldürmenin bütün insanları öldürmek, bir insanı hayata tutundurmanın bütün insanları hayata kavuşturma mesabesinde olduğu bildirilmekle,¹⁷² her çağa taşınabilecek daha evrensel ölçekli bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir.

Dolayısıyla kendi çağının savaş kültürü ve teamülleri çerçevesinde nazil olan Kur'ân'ın, o dönemde var olan sisteme özgü niteliklere sahip olduğu, Kur'ânî çözümlerin eski Arap toplumunda mevcut olan tutumları resmettiği,¹⁷³ onların bakış açılarını ve teamüllerini de dikkate aldığı, kullandığı iletişim mekanizmalarının (terimler ve imajlar) o muhatap kitleyi yansıttığı¹⁷⁴ görülür. Ne var ki Kur'ân'ın tüm ifadelerini tarih üstü evrensel bir metin olarak algılayan Müslümanların,

171 Câhız, *er-Resâilu's-Siyâsiyye*, s. 48, 509; Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, c. I, s. 69-70; c. III, s. 216.

172 Mâide, 5/32.

173 Amine Vedüd-Muhsin, *Kur'ân ve Kadın*, (Çev. Nazife Şişman), İz Yayıncılık, 1997, s. 150.

174 Amine Vedüd, *a.g.e.*, s. 101.

yakın geçmişe kadar binlerce yıldır bu algının bir sonucu olarak, gayri müslimleri ya İslamlaştırma ya cizye vermeye maruz bırakma yahut seyf ile ortadan kaldırmaya yönelik ayetlerden¹⁷⁵ mülhem yorumlar neticesinde at sırtında, eli kılıçlı bir fetihten diğer bir fethetme koştuklarına tarih tanıklık etmiştir. Öyle ki bir kabile yahut devleti mağlup edip onu cizyeye mahkûm etme, cahiliye dönemi kabile savaş hukuku geleneği değil de sanki Kur'an'ın vakıyadan bağımsız ibdâ' ve icâd türünden bir hükmüymüş gibi bu uygulama, bazı fakihler tarafından gayri müslimlerin küfürde kalmalarının, Müslüman olmamalarının bir cezası olarak telakki edilmiştir.¹⁷⁶ O bakımdan Kur'an'ın nazmına yansıyan İslam öncesi savaş ahkâmına ilişkin teamüllerin, bütün tarih ve toplumlar için genel geçer ilkeler olup olmadıklarının sorgulanması ve Kur'an'ın evrensel savaş ilkeleriyle o günkü topluma, İslam öncesine ait tekâlidin/âdâtın ayıklanması gerektiğini bir kez daha vurgulamanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

175 Tevbe, 9/29.

176 Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, (Tah. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut-Lübnân 1994, c. III, s. 122; Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr b. el-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, (Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut-Lübnân, 2003, c. II, s. 476; Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, (Tah. Yûsuf Ali Bedyûvî), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Bsk., Beyrut 1998, c. I, s. 674.

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada, cahiliye Araplarında görülen vergileri genel olarak toprak mahsullerinden, ticarî gelirlerden ve hayvanlardan alınan vergiler, ilahlara ve mabetlere sunulan dinî, içtimaî vergiler, mağlubiyet neticesinde kabile yahut devlet tebaasından can, mal ve ırz emniyeti karşılığında alınan baş vergileri şeklinde üç ana başlık altında el aldık. Makalenin amacı doğrultusunda Kur'ân'da müminlerden alınması istenen, haraç, öşür, zekât, sadaka vb. ticarî, dinî, içtimaî malî yükümlülüklerin aynı şekilde gayri müslimlerden talep edilen mahkûmiyet vergisi cizyenin, İslam öncesi cahiliye dönemi, (haraç, öşür, zekât, sadaka, meks, eşnâk, evkâs, itâve ve rifâde) vergileriyle diyalektik bir ilişkisinin olup olmadığını, Kur'ân'ın vakıya mutabık ve muvafık hükümler mi bina ettiğini yoksa ibdâ ve icât mahiyetinde sil baştan hükümler mi inşa ettiğini irdeledik.

Özel olarak Kur'ân'ın malî tasarruflarla ilgili ahkâmının otantikliğini sorguladığımız bu makalemizde, zannedildiği gibi Kur'ân'ın İslam öncesi âdât ve tekâlît türünden her şeyi süpürüp yeni baştan hükümler bina etmediğini, Kur'ân'da toprak mahsullerinden alınması arzu edilen haraç ve öşrün İslam öncesi Kuzey, Güney ve Hicaz bölgesi cahiliye Araplarında hatta daha eski toplumlarda varolan kadim vergiler olduğunu, Zekât'ın İbranilerde "zakûtû", cahiliye Araplarında ise, meks, eşnâk, evkâs, itâve ve rifâde gibi vergi ve tasaddukların bir devamı niteliğinde olduğunu görmüş olduk. Her ne kadar kaynağı ve getirdiği insanî ve ahlakî değerler bakımından Kur'ân, aşkın, müteâl ve semâvî (göğe ait) olsa da, elde ettiğimiz bu veriler, onun yeryüzüne, orada yaşayan ve belli zaman ve coğrafya tarafından kuşatılan kültürel bir varlık olan insana hitap etmesi, olgulara muvafık ve mutabık hükümler bina etmiş olması bakımından da o kadar vakî (olgusal) ve arazî (yere ait) olduğunu ortaya koymuştur. Öte yandan bu makalenin ortaya koyduğu veriler, geleneğimizde belli dönemlerde belli âlimler tarafından "Kur'ân'ın cahiliye Arapları tarafından bilinen ve uygulanan hükümler bina ettiği" şeklinde ileri sürülen tezlerin belli alanla sınırlı bir deneme de olsa doğruluğunu tayin ve tespit etmekle ve bunu müdellel hale getirmekle hiç şüphesiz ilim dünyasına katkıda bulunmuştur. Benzer şekilde bu makale, Kur'ân'ı iki kapak arasına sıkışmış, olgudan kopuk bir metin olarak değil de tabir yerinde ise döneminin ruhunu taşıyan atik bir eser gibi onu doğup büyüdüğü, çocukluğunun geçtiği dönemde, kendi coğrafi kültürel laboratuvarında okumanın zorunluluğunu ihsâs etmekle de tefsirde yöntem arayışları noktasında da önemli bir boşluğu doldurduğu ve bu anlamda sonraki çalışmalara önyak olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- A. Grohmann, "Öşür", *İA*, MEB, İstanbul 1964, c. IX, s. 482-485.
- Abdilmüteâl el-Kâdi, Numan, *Şi'ru'l-Futûhi'l-İslâmiyye fî Sadri'l-İslâm*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1. Bsk., yy. 2005.
- Abdulhamid, Sa'd Zağlûl, *fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1976.
- Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, (Tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafâ Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- Ahfeş el-Asğar, Ali b. Süleymân b. el-Fadl Ebu'l-Mehâsin, *el-İhtiyâreyn*, (Tah. Fahrüddîn Kabâve), Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut-Lübnân, Dâru'l-Fikr, Dimeşk-Sûriye, 1. Bsk., 1999.
- Aksu, Zahid, *İslam'ın Doğuşunda Toplumsal Realite Hukukî Ayetler ve İçtihadî Kaynaklar*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum ty.
- Ali, Cevad, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâki, 4. Bsk., yy. 2001.
- el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Mektebetu Cerir, yy. 2006.
- Ali, Sâlih Ahmed, *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadîm ve'l-Bi'setu'n-Nebeviyye*, Şirketu'l-Matbûati li't-Tevzî ve'n-Neşr, 2. Bsk., Beyrut 2003.
- Altuntaş, Halil -Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, DİB, 17. Bsk., Ankara 2009.
- Alûsî, es-Seyyid Mahmûd Şukrî el-Bağdâdî, *Bulûğu'l-Erab fî Ma'rîfeti Ahvâli'l-'Arab*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Amine Vedüd-Muhsin, *Kur'an ve Kadın*, (Çev. Nazife Şişman), İz Yayıncılık, 1997.
- Ba Selâme, Hüseyin Abdullah, *Târîhu'l-Ka'beti'l-Muazzama İmâretühâ ve Kisvetühâ ve Sedânetühâ*, et-Tab'atü's-Sâniyetü, Cidde el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's Suûdiyyetü 1982.
- Bakkal, Ali, *İslam Öncesi Cahiliyye Çağı Hukuku*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, İsam Kütüphanesi, Fotokobi Nusha, yy. ty.
- Becker, C. H., "Cizye", *İA*, MEB, İstanbul 1997, c. III, s. 199-201.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd, *Meâlimu't-Tenzil*, (Tah. Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 1420.
- Bekri, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilaziz b. Muhammed el-Endülüsî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâ'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, Âlemu'l-Kütüb, 3. Bsk., Beyrut 1403.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Futûhu'l-Büldân*, Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 1988.
- Berrû, Tevfik, *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 2. Bsk., Dimeşk-Suriye 1996.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyin b. Ali b. Mûsâ el-Husrevcirdî el-Horâsânî Ebû Bekr, *Delâilu'n-Nübüvve*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 1405.
- es-Sünenu'l-Kübrâ*, (Tah. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Bsk., Beyrut-Lübnan 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Basım ve Yaymevi, İstanbul 1985.
- Bohoner, Cevat, *İslam Öncesi Cahiliyye ve Dinimizde Din Gerçeği*, (Trc. Hasan Çiftçi-Nimet Yıldırım), İhtar Yay., Erzurum ty., s. 25.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh, *Sâhîhu'l-Buhârî*, (Tah. Muhammed Züheyr Nâsir en-Nâsir), Dâru Tavki'n-Necât, 1. Bsk., yy. 1422.
- Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysi Ebû Osmân, *el-Hayavân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Bsk., Beyrut 1424.
- er-Resâilu's-Siyâsiyye*, Dâru ve Mektebetu Hilâl, Beyrut ty.

- Resâilu'l-Câhuz*, (Tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu'l-Hâneçî, Kâhire 1964.
- Cemîlî, Hıdır Abbâs, *Kabiletu Kureyş ve Eseruhâ fi'l-Hayâti'l-Arabıyyeti Kable'l-İslâm*, Menşürâtı'l-Mecma'i'l-İlmiyyi, Irak-Bağdâd 2002.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğâ ve Sihâhu'l-Arabıyye*, (Tah. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Bsk., Beyrut 1987.
- Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Dabbî, el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. Sâlim, *el-Mufaddaliyyât*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir-Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Meârif, 6. Bsk., Kâhire ty.
- Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-Edebiyyi'l-Arabıyyi el-'Asru'l-Câhîlî*, Dâru'l-Me'ârif, 10. Bsk., Kâhire ty.
- Dellû, Burhâneddîn, *Cezîretu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Fârâbî, 2. Bsk., Beyrut-Lübnan 2004.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, (Çev. Mehmet Erdoğan), İz Yay., İstanbul 1994.
- Dindi, Emrah, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri (Muâmelât Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv., İstanbul 2014.
- Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hüseyin, *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfûsi'n-Nefs*, Dâru Sâdr Beyrut ty.
- Ebû Bekr er-Râzî, Ahmed b. Ali el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, (Tah. Abdusselâm Muhammed Ali Şâhin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut-Lübnan 1994.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'âs es-Sicistânî, *Sünen*, (Tah. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), el-Mektebetu'l-Asriyye, Saydâ-Beyrut ty.
- Ebû Dayf Ahmed, Mustafâ, *Dirâsât fi Târîhi'l-Arab münzû mâ Kable'l-İslâm ilâ Zuhûri'l-Emeviyyîn*, Müessesetu's-Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1982.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl b. Saïd b. Yahyâ b. Mehrân, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, (Tah. Muhammed İbrâhîm Selim), Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Kâhire ty.
- Ebû Sa'd en-Nisâburî, Abdulmelik b. Muhammed b. İbrâhîm, *Şerefu'l-Mustafâ*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Bsk., Mekke 1424.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Ensârî, *el-Harâc*, (Tah. Taha Abdurraûf Sa'd-Sa'd Hasen Muhammed), el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Tab'atun Cedîdetun, yy. ty.
- Ebû Zeyd, Ömer b. Şebbe b. Abide b. Rayta en-Nemerî, *Târîhu'l-Medine*, (Tah. Fehîm Muhammed Şeltût), Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed, Cidde 1399.
- Ebu'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed İbn Ömer b. Şâhînsâh b. Eyyûb, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, el-Matbaatu'l-Huseyniyye el-Misriyye, 1. Bsk. Mısır ty.
- Ebu'l-Hasen el-Basrî, Ali b. Ebi'l-Hasen Sadruddîn, *el-Hamâsetu'l-Basriyye*, (Tah. Muh-târuddîn Ahmed), Âlemu'l-Kütüb, Beyrut ty.
- Efğânî, Saïd, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Beyrut 1960.
- Endülüsî, İbn Saïd, *Neşvetu't-Tarab fi Târîhi Cahiliyyeti'l-Arab*, (Tah. Nusret Abdurrahman), Mektebetu'l-Aksâ, Ammân ty.
- Erkal, Mehmet, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İsam Yay., İstanbul 2009.
- “Cizye”, *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 42-45.
- “Öşür”, *DİA*, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 97-100.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, *Ahbâru Mekke ve mâ Câne fihâ mine'l-Âsâr*, (Tah. Rüşdî es-Sâlih Melhese), Dâru'l-Endülüs, Beyrut ty.
- Fâsî, Muhammed b. Ahmed b. Ali Takiyyüddîn Ebu't-Tayyib, *Şifâu'l-Ġerâm fi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk., yy. 2000.

- Fazlur Rahman, "Eyup Han Döneminde Bazı İslâmî Meseleler", *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*, (Telif ve Trc. Mevlüt Uyanık-Kaşif Hamdi Okur) Fecr Yay., Ankara 1997.
- "İslâmî Çağdaşlaşma; Alanı, Metodu ve Alternatifleri", (Çev. Bekir Demirkol), *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 4, Ankara 1990, s. 311-320.
- "Modernitenin İslam Üzerindeki Tesiri", *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*, (Telif ve Trc. Mevlüt Uyanık-Kaşif Hamdi Okur) Fecr Yay., Ankara 1997.
- İslâmî Yenilenme Makaleler I*, Ankara Okulu Yay., (Der ve Çev. Adil Çiftçi), Ankara 2000.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm, *Kitâbu'l-Ayn*, (Tah. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmurâî), Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, yy. ty.
- Feyûmî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Münîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Habbû, Ahmed Erham, *Târîhu'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Müdiriyyetu'l-Kütübî ve'l-Matbû'âtu'l-Câmi'iyye, yy. 1996.
- Hafâcî, Muhammed Abdilmun'im, *Kıssatu'l-Edeb fî'l-Hicâz*, Mektebetu'l-Külliyâtu'l-Ezheriyye, yy. ty.
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdr, 2. Bsk., Beyrut 1955.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Said Mutlu-Salih Tuğ), İrfan Yay. İstanbul 1969.
- Hasen, Hasen İbrâhîm, *Târîhu'l-İslâm*, Dâru'l-Ceyl, Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, Beyrut-Kahire 1991.
- Hasen, Hüseyin el-Hâc, *Hadâratu'l 'Arab fî 'Asri'l-Câhiliyye*, el-Müessesetu'l-Câmi'atü, 3. Bsk., Beyrut 1997.
- Hassân b. Sâbit, *Divânu Hassân b. Sâbit*, (Tah. Velid Arafât), Dâru Sâdr, Beyrut 1974.
- Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdillâh, *Ğarîbu'l-Hadis*, (Tah. Muhammed Abdulmuîn Hân), Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Bsk., Haydarâbâd 1964.
- Herevî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-Luĝa*, (Tah. Muhammed Avez Mür'ib), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 2001.
- Heyet, *el-Mevsûatu'l-Fukhiyyetu'l-Kuweytiyye*, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1404-1427.
- İşlak, Fatma Hatice, *İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- İbn Abdî Rabbîh, Amr Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî, *el-İkdu'l-Ferîd*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 1404.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyin el-Ezdî, *el-İştikâk*, (Tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Ceyl, 1. Bsk., Beyrut Lübnân 1991.
- Cemheretu'l-Luĝa*, (Tah. Remzî Münîr Ba'lebekkî), Dâru'l-İlm, 1. Bsk., Beyrut 1987.
- İbn Habîb, Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî Ebû Cafer el-Bagdâdî, *el-Muhabber*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut ty., s. 370-371.
- Kitâbu'l-Munammak fî Ahbâri Kureys*, (Tas. Hurşid Ahmed Fâruk) 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed, *Divânu'l-Müptedâ ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âserehum min Zevî's-Şeni'l-Ekber*, (Tah. Halîl, Şahâde), Dâru'l-Fikr, 2. Bsk., Beyrut 1988.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned*, (Tah. Şuayb el-Arnâvût vd.), Müessesetu'r-Risâle, 1. Bsk., yy. 2001.
- İbn Hişâm, Abdulmelik b. Eyyûb b. el-Himyeri el-Meâfirî Ebû Muhammed Cemâlüddîn, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (Tah. Mustafâ es-Sakâ vd.) Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Bsk., Mısır 1955.

- İbn Hurdâzebe, Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdr, Ofset Liden, Beyrut 1889.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Fikr, yy. 1986.
- İbn Kuteybe, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, (Tah. Abdulmun'im Âmur), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyyi, 1. Bsk., yy. 1960.
- el-Meârif*, (Tah. Servet Ukkâşe), el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme, 2. Bsk., Kahire 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-u İbn Mâce*, (Tah. Muhammed Fuâd Abdülbâki), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyyi, yy. ty.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. 'Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdr, 3. Bsk., Beyrut 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk., yy. 1990.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil, *el-Muhassas*, (Tah. Halil İbrâhîm Ceffâl), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 1996.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Hamid b. Muhalled b. Kuteybe b. Abdillâh el-Horasâni, *el-Emwâl*, (Tah. Şâkir Zeyb Feyyâz), Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Suûd 1986.
- İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut-Lübân, 2003.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid İzzüddîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, (Tah. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Bsk., Beyrut 1997.
- İbnu'l-Esir, Mecduddîn Ebu's-Saadât el-Mubârek b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, (Tah. Tâhir Ahmed ez-Zâvi-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut 1979.
- İbrâhîm eş-Şerîf, Ahmed, *Mekketu ve'l-Medînetu fi'l-Câhiliyyeti ve Ahdî'r-Resûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, yy. ty.
- İrfân Muhammed Hamûr, *Esvâku'l-Arab*, Dâru's-Şurâ, Beyrut 1979.
- İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebu'l-Ferec, *el-Eġânî*, (Tah. Semîr Câbir), Dâru'l-Fikr, 2. Bsk., Beyrut ty.
- Kaffâl, Ebû Bekr Muhammed b. 'Ali b. İsmâil b. eş-Şâsi, *Mehâsinu's-Şerî'a fi Furû'i's-Şâfi'iyye*, (Tah. Muhammed Ali Samak), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007.
- Kalacî-Kuncybi, Muhammed Revvâs-Hâmid Sâdik, *Mu'cemu Luġati'l-Fukahâ*, Dâru'n-Nefâis, 2. Bsk., yy. 1988.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezârî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 71-88.
- Kelbî, Hişâm b. Muhammed, *el-Asnâm*, (Tah. Ahmed Muhammed 'Abid), el-Mecmau's-Sakâfi, yy. 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferah Şemsüddîn, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmed el-Berdûni-İbrâhîm Atfeviş), Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, Kâhire 1964.
- Kutsal Kitap, *Tevrat, Zebur, İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, Kasım 2011.
- Mahmasânî, Subhî, *el-Evdâu't-Teşriyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Bsk., Beyrut-Lübân 1981.
- Makdisî, Muthir b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târih*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Bûr Saïd, yy. ty.
- Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir Ebu'l-Abbâs el-Huseynî el-Ubeydi Takyuddîn, *İmtâu'l-Esmâ'*, (Tah. Muhammed Abdulhamîd en-Nümeysi), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 1999.

- Mardin, Ebû'l-Ülâ, "Harâç", *Â*, MEB, İstanbul 1987, c. V/I, s. 222-225.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb, *er-Nüket ve'l-Uyûn*, (Tah. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
A'lâmu'n-Nübüvve, Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, 1. Bsk., Beyrut 1409.
- Mehrân, Muhammed Beyûmî, *Dirâsât fi Târihi'l-Arabî'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rîfeti'l-Câmiyye, 2. Bsk., yy. ty.
- Mervezî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar b. Ahmed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, (Tah. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbas b. Ğanîm), Dâru'l-Vatan, 1. Bsk., Riyâd-Suûdiyye 1997.
- Meymûn b. Kays, *Dîvânu'l-A'sâ'l-Kebûr*, (Şerh. Muhammed Ahmed Kâsım), el-Mektebu'l-İslâmî, 1. Bsk., Beyrut 1994.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecârübü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Hümem*, (Tah. Ebu'l-Kâsım İmâmî), Sirûş, 2. Bsk., Tahrân 2000.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'n-Nefâis, 1. Bsk., Beyrut 2009.
- Nehrevânî, Ebu'l-Ferec el-Muâfi b. Zekerîyyâ b. Yahyâ el-Cerir, *el-Celîsu's-Sâlihu'l-Kâfi ve'l-Enîsu'n-Nâsihu's-Şâfi*, (Tah. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut 2005.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sünenü's-Suğrâ li'n-Nesâî*, (Tah. Abdulfettâh Ebu'l-Ğudde), Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Haleb 1986.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevil*, (Tah. Yûsuf Ali Bedyuvî), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Bsk., Beyrut 1998.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî Şihâbuddîn, *Nihâyetü'l-Erab fi Funûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütübî ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1. Bsk., Kâhire 1423.
- Ortakaya, Mehmet, *İslam Öncesi Hicaz Bölgesi Araçlarının Din Anlayışları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyin b. Muhammed, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Şuarâ ve'l-Büleğâ*, Şirketu Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1. Bsk., Beyrut 1420.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyin Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 3. Bsk., Beyrut 1420.
- Ruaynî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb, *el-Mevâhibü'l-Celîl fi Şerhi Muhtasarî'l-Halîl*, Dâru'l-Fikr, 3. Bsk., yy. 1992.
- Sâlim, Seyyid Abdulazîz, *Târihu'l-Arab fi Asri'l-Câhiliyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut ty.
- Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yay., İstanbul 2004.
- Seâlibî, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil Ebû Mansûr, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, Dâru'l-Meârif, Kahire ty.
- Selâme, Avâtf Edîb, *Kureyş Kable'l-İslâm Devruhe's-Siyâsi ve'l-İktisâdi ve'd-Dînî*, Dâru'l-Mürîh, Riyâd 1994.
- Soysaldı, Mehmet, "İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları", *8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz 2011*, s. 147-170.
- Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ, *Edebu'l-Kitâb*, (Tas ve Ta'lik. Muhammed Behçet el-Eserî, Gözden Geçiren. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî), el-Matbaatu's-Selefiyye Mısır, el-Mektebetü'l-Arabiyye Bağdâd 1341.
- Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed, *er-Ravdu'l-Ünş fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-bni Hişâm*, (Tah. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1. Bsk., Beyrut 2000.

- Şâtîbî, Ebû İshâk, *el-Muvâfakât*, (Trc. Mehmed Erdoğan), İz Yay., İstanbul 1990.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîr el-Lahmî, Ebu'l-Kâsım, *Mu'cemu'l-Kebîr*, (Tah. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefi), Mektebetu İbn Teymiyye, 2. Bsk., Kâhire 1994.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmilî Ebû Cafer, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetu'r-Risâle, 1. Bsk., yy. 2000.
- Târîhu't-Taberî*, Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk, Dâru't-Türâs, 2. Bsk., Beyrut 1387.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk Ebû İsâ, *Sünen-ü Tirmizî*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir vd.), Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Bsk., Mısır 1975.
- Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, AÜİF, Ankara 1963.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer Vâkid es-Sehmî el-Esemî el-Medenî Ebû Abdillâh, *el-Meğâzî*, (Tah. Marsden Jones), Dâru'l-A'lemî, 3. Bsk., Beyrut 1989.
- Yesûî, Luvis Şeyho, *en-Nasrâniyyetu ve Âdâbuha beyne 'Arabî'l-Câhiliyye*, Dâru'l-Meş-rik, 2. Bsk., Beyrut 1986.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed, *el-Fâik fi Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, (Tah. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Ma'rife, 2. Bsk., Lübnân ty.
- el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Bsk., Beyrut 1407.
- Zenâtî, Mahmûd Selâm, *en-Nuzumu'l-İctimâiyye ve'l-Kânûniyye fi Bilâdi'n-Nehreyn ve İnde'l-Arab*, yy. 1986.
- Zeydân, Corcî, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut-Lübnan ty.
- Ziyâ, Muhammed b. Ahmed b., *Târîhu Mekketi'l-Müşerrefeti ve'l-Mescidi'l-Harâmi ve'l-Medîneti's-Şerîfeti ve'l-Kabri's-Şerîf*, (Tah. 'Alâ İbrâhîm Eymen Nasr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Bsk., Beyrut-Lübnan 2004.